Kémek, ügynökök, besúgók

Az ókortól Mata Hariig

A szombathelyi Mediawave Fesztivál keretében
2011. június 3-án megrendezett
tudományos konferencia előadásai

Szerkesztette:
KATONA CSABA

Mediawave Alapítvány
Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára
Szombathely, 2014

GYARMATI GYÖRGY

ELŐBESZÉD A FÜRKÉSZET MÚLTJÁT MEGIDÉZŐ KONFERENCIÁHOZ

Az európai kultúrkörben szinte bármely tárgykör elővezetésének konvencionális fordulata, miszerint „már az ókori görögök is...". Ebben egyszerre érhető tetten egyfelől a régi elődök iránti megbecsülés, másfelől egyfajta eurosovinizmus. Annak figyelmen kívül hagyása, hogy több autochton magaskultúra jött létre és virágzott a mi kontinensünkön kívül Afrikában és még inkább Ázsia több területén. E kultúrák egy része nem csupán a régészet jóvoltából ismerhető, illetve rekonstruálható. Írásbeliségük révén hagytak maguk után szerteágazóan gazdag „önképet" jóval korábbi időszakokból is.

Konferenciánk tárgykörét illetően ilyennek tekinthető Szun-ce: *A hadviselés törvényei* című munkája. A Kr. e. 6. századra valószínűsített leírásban a szerző önálló fejezetet szentel a kémkedésnek, ideértve a hírszerzésen túl az idegen fürkészekkel szembeni elhárítást is. Mindazon alapelvek megfogalmazódnak ebben az ősgesztában, amelyek manapság is a titkosszolgálati ügyködés regulái. Ugyanakkor, amint az antik forrásokkal gyakorta megesik, sinológus körökben nem csupán a szerző személyét illetően folyik mindmáig tudós diskurzus, hanem – mert időközben egy hasonló szövegváltozat is előkerült –, arról is zajlik a vita, hogy melyik az eredeti verzió, és melyik a másik parafrázisa. (Ebben a vitában – bárminemű sinológus előképzettség hiányában – illetéktelen vagyok, s nem is kívánok beleszólni.) A munka egészét tekintve az a leginkább figyelemre méltó, hogy a két és félezer esztendővel ezelőtti kínai stratégiai gondolkodás mennyire „modern".[1] Nemkülönben áll ez a kémkedést taglaló részekre is. Ennyiben, szinte kínálja magát, mint mai konferenciánk megindítását elősegíteni alkalmas történeti kútfő. Igazítani is alig kell rajta ahhoz, hogy így megidézett – apokrif – változata egyszerre szóljon a régmúltról és a máról. A múltinterpretálás ugyanis mindenkoron az aktuális jelent foglalkoztató problémák horizontjáról nézve retrospektív.

* * *

21. századi konferencia-parafrázis a fürkészet antik kínai reguláira, Szun-ce nyomán: háborúról és a hatalom bírásának művészetéről sok mindent elmondtam már nyilvánosan és legtöbbjét bambuszpálcákra is feljegyeztem az elmúlt

[1] A mű közelmúltbéli magyarhoni közreadói közül Tőkei Ferenc ezért is jegyezheti meg, hogy Szun-ce antik gondolatait immár a mi korunk menedzserképzésének egyik tankönyveként hasznosítják. A hivatkozott munka Magyarországon az elmúlt másfél évtizedben akár bestsellernek is tekinthető, ha azt veszem figyelembe, hogy különböző kiadók, különböző fordításokban kétévenként újra megjelentették. E kínálatból magam *A hadviselés törvényei* (Ford.: TŐKEI FERENC. Bp., [illegible]) című változatot hasznosítottam.

hónapokban. Ma, szűkebb körben mondom el azt, miről tudnia kell a fejedelemnek, éppúgy, mint bizalmasainak és harcikocsin járó hadfiainak. Leginkább fiaim – kivételesen meghívott – nevelőinek ajánlom figyelmébe mondandómat, arra az esetre, ha nem térnék vissza az elkövetkező hónapokban rám váró csatározásokból. De okulhatnak belőle az udvar jövendőmondói is, mert a reánk váró jövendő a csillagállásokból is csak részlegesen, s időnként homályosan prognosztizálható.

Ezúttal a fürkészet, művészetéről szólok, annak öt – egymással szoros kölcsönhatásban álló – reguláját említve.

- A helyi fürkészek: olyanok, akik egy-egy birtok – vagy birodalom – lakosai között tevékenykednek, de munkájuk révén többekkel kell kapcsolatot tartaniuk, miáltal ténybeli információkon túl a köznép hangulatáról is tudósítanak.
- A belső fürkészek: nevezettek meghatározott posztokat foglalnak el a – közelebbi vagy távolabbi – rivális uralom különféle szervezeteiben, hivatalaiban.
- A visszafordított fürkészek: nevezettek a rivális uralom fürkészei voltak – s bár kellő megszorongattatás után esküt tettek, hogy hozzánk pártolnak –, alkalmasint ma is azok. Leginkább úgy hasznosíthatók, ha itt tartózkodásuk alatt, illetve útra bocsátásuk előtt minél több hamis információval traktáljuk őket.
- A megtévesztő fürkészek: ők a hivatalból úton levők, s mint ilyenek, bizonyos – a kötelező vendégszeretetből eredő – védelmet élveznek: kereskedők, követségben járók és kíséretük, illetve nyelvek. Nyíltan dolgoznak, hajlékony beszédűek, eközben tudatosan hamis információkat terjesztve igyekeznek rászedni partnert és riválist egyaránt.
- A hozzátapadó fürkészek: ők olyanok, akik – megbízatásban járva, vagy akár a nélkül is – a rivális táborban kiépített kapcsolataik révén szolgáltatnak számunkra szükséges információkat.

Ezek a fürkészet művészetének alapelemei, de a legfontosabbat a végére hagytam. Mindig a tételek együttesét szem előtt tartva válasszuk az alkalomhoz leginkább megfelelőt. Az ezt szolgáló hálózatot is egészében kell kézben tartani, amihez viszont nélkülözhetetlen egy további összetevő, az, ami a legkevésbé tanítható: a hálózatba bevalogatottak hűségének a bizonyossága, amely csak egy pontig mérhető próbatételekkel. A hiányzó hányadot illetően kényszerülünk a legkevesbé megfogható ösztönös megérzésre hagyatkozni. Végül, a fürkészet főszabálya, alaptörvénye, a bambusznád függöny mögöttiség, a titok. A titoknak pedig az a lényege, hogy csak a beavatottak szűk körében ismerhető.

Lesznek majd, akik ezt másképp gondolják. Itt a közelben ilyen lészen félszáz év múlva Kung Fu-Ce. Kissé távolabb a perzsák királya, Ahasvérus, akit Xerxes-nek is mondanak. Neki – mert a fürkészet művészetét a nyers erő hatal-

mával hitte pótolhatónak –, nemcsak Hellász népe, hanem második felesége, Eszter is túljár majd az eszén, de ők lesznek, kik a fürkészet, művészetének kánonját tovább viszik. Utóbbi esetben a történteknek egy eufemizált változata szent írásaikban megörökítve válik majd világhírűvé, *Eszter könyve* címen. Ebben jut, igazán diadalra a fürkészet művészete: különböző apokrifek nyomán úgy eufemizálni a cselvetések tudományát, hogy az utána évezredeken át egy visszatérő ünnepnek (Purim) legyen a megalapozója.

Azon nép ősei meg, amelyek 2611 év múlva, Marcus Aurelius császárrá választása előtti színhelyén, az mi világunk napnyugati szegletében, valami Savariaban minderről konferenciát akarnak szervezni, jelenleg itt trenírozzák magukat majdhogynem a szomszédban, hogy megismerkedjenek a réznél és bronznál is jobb eszközök készítésére alkalmas ferrummal. Alig vannak tőlünk három holdhónapnyi járóföldre, a nagy hegyek túloldalán, az Irtis és a Tobol folyása mentén. Prémkereskedőként odaküldött fürkészeim most jelentették, hogy a klimatikus viszonyok tartós változásai miatt – melyet csúzos izületeim is egyre inkább alátámasztanak – éppen felszedni készülnek sátorfáikat, hogy a délebbre fekvő sztyeppés tájakon találjanak jobb legelőket állataiknak. Kérdés, hogy mit szólnak majd ehhez az ott már megtelepedett szarmaták, kik a déli Uráltól a Volgáig bírják e jobb legelőket.

De lássuk, mi jövendölhető sorsukról manapság. Több mint 1200 évre való annalest kell még teleróniuk más kultúrák írástudóinak, amíg arról a tájról – mert a kínai mennyei birodalom fürkészeire támaszkodva sikeresen állt ellen – egy Attila nevű hun vezér napnyugatnak veszi útját, és eljut egészen a kontinensünk átellenes nyúlványát nyaldosó tengerekig. (Ezt az ott lakók Európának nevezik majd.) Újabb 500 évnek kell eltelnie, míg széthulló birodalmának egyik népcsoportja – amely magát mogyerinek, magornak mondva – eljut arra a tájra a Danubius folyása mentén, ahol a már emlegetett Aurelius vívott őelőttük hősies csatákat, és kötött előnytelen szerződéseket a jazigokkal, meg a markomannokkal.

Köztünk szólva e magori törzsnek a déli Urál környékén helyben maradó távolabbi rokonai az igazán okosak. Ők a szövetkezéseket és a rugalmas elszakadásokat ügyesen variálva éppúgy túlélik majd a mongol kánok uralmát, mint később az egymást váltó orosz cárok Szibéria kolonizálására irányuló erőfeszítéseit is. Két és félezer év múlva pedig, midőn azon a tájékon valami proletárdiktatúrát próbálnak az eurázsiai kontinens jelentős részére ráerőltetni, a Volgától a Jenyiszejig megszerzik a vodkakereskedés monopóliumát, és generációkon át sikeresen itatják le az uralom centralizálásával próbálkozó moszkvai főhatalom oda küldött legátusait és kíséretüket. Ezt majdhogynem olyan művészi tökélyre fejlesztve végzik majd – apáról fiúkra örökítve a vodka-biznisz csínját-bínját –, mint az általam elmondott fürkészet művészete, amelyet most ugyan még magam festek a bambuszpálcákra, de a továbbiakban mandarinok egymás utáni generációi gondoskodnak majd a rizspapír másolatokról, így nevem és munkám fennmaradásáról.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

Ezek egyikére talál majd rá több mint ezer év múltán, a Krisztustól datált 18. század közepén egy francia jezsuita, Jean Joseph Amiot,[2] hogy még az első, hevenyészett fordítás alapján is megállapíthassa rendjének más provinciálisaival együtt: a fürkészet művészetének regulái különböző fogantatású kultúrákban mennyire egymásra rímelnek.

* * *

Nos, eddig tartott az antik kínai trakta a fürkészetről, illetve annak kultúrákközi transzferjéről, „csereszabatosságáról". Egyetlen érdemi különbségként az vehető észre, hogy a régi kínai gondolkodásban nincs világvége gondolat, apokalipszis, vagy Armageddon jóslat. Sokkal inkább a világ megmaradás közbeni változását vizionálta, hiszen arrafelé evilágiként is örökkévalónak álmodták Kelet „mennyei birodalmát." Ehhez annyi észrevétel fűzhető egy posztmodern utáni történész konferencián, hogy a fürkészet, a kémkedés az egyetlen tematika, amely az immár sokfelé bomlott historikusi diszciplínák palettáján valóban csak történetileg visszatekintő perspektívában vizsgálható. Ellenkező esetben – ha a titok mégsem titok már a maga korában – a vizsgálat tárgya nembeli lényegében semmisül(t) meg. Ennyiben különbözik igazán az eredményesen folytatott kémkedés minden más kutatási tárgykörtől. Szun-ce – akiről azt tartják, hogy a filozófiai bölcsesség magaslatára emelte a stratégiai gondolkodást – a jövőt is vizionálta, megjegyezve egy lábjegyzetben, hogy a Kr. u. 20. századba érve nagyon elhomályosul a kép, valami – akkor majd demokráciának nevezendő – káosz miatt.

Mi meg immár múltként tekintünk vissza a Szun-ce-i „jövőre". Nézzük hát, hogy miként jeleníthető meg a titkos cselvetés sokfélesége az idő innenső nézőpontjából, mint történelmi múlt. De a konferencia tematikája alapján mi is megállunk – egyelőre – a kaotikus 20. század beköszöntekor. Bőségesen elég a megelőző másfél évezredet pásztázni, közte leginkább a magyarhoni újkor fürkészetének némely fordulatos epizódját.

Mediawave, Szombathely, 2011. június 3.

[2] J. J. Amiot, a Jézus Társasága 18. századi válságkorszakában volt a misszionáriusok egyike Kínában. Az akkoriban uralkodó Csien Long császár udvarában ugyan szívesen látott vendégek voltak, a kiterjedt birodalom különböző részein viszont egyre több akadályt gördítettek az egymással is rivalizáló különböző keresztény rendek hittérítése elé. Mindeközben érte meg Amiot a Társaság feloszlatását, miután XIV. Kelemen pápa 1773-ban szignált Dominus ac Redemptor brévéjét – másfél év elteltével – itt is kihirdették. BANGERT, WILLIAM V.: *A jezsuiták története*. Bp., 2002. 355–[illegible]

KERTÉSZ ISTVÁN

KATONAI FELDERÍTÉS, KÉMKEDÉS ÉS KOMMUNIKÁCIÓ A GÖRÖG-RÓMAI VILÁGBAN

Korunk kiváló hadtörténeti és hadelméleti szakírója, John Keegan a hadvezér öt alapvető kötelességét, amint ő nevezte: imperatívuszát összegezte. Ezek között említette a cselekvés imperatívuszát.[1] Mit is jelent ez valójában? Csata vagy hadmozdulat végrehajtása előtt a hadvezérnek alaposan át kell tekintenie a helyzetet, és pontosan tisztáznia kell magában azt is, mit akar tenni. Tetteinek két, egymásra épülő alapeleme a tudás és a látás. Az igazán hatékony hadvezetés a részletes és a sajátos tudásból nő ki: az győz, aki jól ismeri az ellenség erejét, hollétét, állapotát, képességeit és szándékait. A látás nem más, mint a valós idejű tudás, az aktuális valóság felismerése. Ez Keegan szerint sok esetben hiányzott Nagy Sándornál, aki elmerült a kézitusában – viszont messzemenően eleget tett a példamutatás imperatívuszának – és Hitlernél, aki az eseményektől elszigetelve, távolról igyekezett irányítani a második világháború vége felé már nem is létező haderőket. Hasonló problémák akadályozták sokszor az eredményes hadviselésben – dacára a kommunikáció technikai fejlődésének – az első világháború úgynevezett „kastélytábornokait", akik a hadszíntértől messze eső palotákból vezényelték le az ütközeteket. Keegan Julius Caesar, Wellington, Grant, Montgomery gyakorlatát tartja példamutatónak. Ők elfogadták, hogy a parancsnok helye olykor a főhadiszálláson, a térképasztal mellett van, de más alkalmakkor, így válság idején, a csapatok élén kell lennie, ahol az események közvetlen szemtanújaként azonnali döntéseket hozhat.

A katonai cselekvést alapvetően meghatározó tudás megszerzésének két fő módszere alakult ki a történelem folyamán: ezek a stratégiai és a taktikai hírszerzés vagy felderítés.[2] Az előbbi tartalmazta többek között a diplomáciai kapcsolatok kihasználását információszerzésre, a határerődök figyelőszolgálatának megszervezését, a külkereskedelmi hálózat révén történő adatgyűjtést, alkalmi katonai expedíciók indítását addig ismeretlen területekre, dezinformációk terjesztését, dokumentumok elfogását és az ellenséges erők tagjaival történő informális kapcsolatfelvétel esetleges hozadékát. Ezen túlmenően kémeket is alkalmaztak, akik hosszabb-rövidebb ideig az aktuális vagy potenciális ellenség területén tartózkodva végezték hírszerző tevékenységüket.

A stratégiai felderítés alapvető célja az volt, hogy a jövőbeni katonai konfliktus színteréül számba jöhető területek természetföldrajzi viszonyairól, úthálózatáról, az ott élő lakosság hangulatáról, a jellemző belpolitikai viszonyokról, az élelembeszerzés lehetőségeiről, az ottani haderő stratégiai és taktikai képességeiről megbízható információkat szolgáltasson. Mindez általában az összecsapások

1 KEEGAN, 1998. 439. Eredeti megjelenése: KEEGAN, 1987.

2 Ld.: PILCH, 1936. I. köt. 3–94.; AUSTIN–RANKOV, 2004; HANSON, 2010. 7., 24., 53., 156., 232.

előtti felderítést szolgálta. A stratégiai hírszerzés iskolapéldájaként értékelte a történetíró Polübiosz az Alpokon történő áthatolást megtervező és végrehajtó Hannibal eljárását, akiről ezt írta: „... rendkívüli gondossággal mérlegelve kezdett bele hatalmas vállalkozásába. Mert először is gondos felderítő tevékenység segítségével tájékozódott arról, hogy mennyire termékenyek azok a vidékek, amelyeken át akar vonulni, s hogy mennyire elszánt ellenségei az itt lakó törzsek a rómaiaknak. Arról is gondoskodott, hogy itt lakó, a helyi viszonyokat jól ismerő útikalauzokat biztosítson magának, akiknek segítségével leküzdheti az út legnehezebb szakaszait, és akiket ugyanazok a politikai célok vezérelnek, és ugyanazok a remények töltenek be, mint őt magát."[3]

A taktikai felderítés a már megkezdődött ellenségeskedések során szolgáltatott információkat a hadvezetésnek. Keegan terminológiája szerint a látás, vagyis az aktuális tudás képességét biztosították a hadvezér számára a közvetlenül a csapatok előtt járó felderítők (római terminus technicus-szal procursatores), a szervezetten tevékenykedő felderítő csapatok (a római hadban az exploratores) és az ellenséges területen mozgó titkosügynökök (római elnevezéssel speculatores). Ők értesítettek az ellenség mozgásáról, erőinek megoszlásáról, vélhető szándékairól stb. Az általuk nyújtott adatokat hadifoglyok, elrabolt vagy menekült civilek, dezertőrök és helyi informátorok (latinul indices) révén beszerzett értesülések egészítették ki. Olykor a hadvezérek, a principátus korától pedig a római császárok némelyike személyes szemrevételezéssel is törekedtek megbízható ismeretekhez jutni az ellenség erejéről, manővereiről, elhelyezkedéséről.[4]

A görög-római világ katonai szakírói és történetírói sokszor hangsúlyozták az ellenségről beszerzett ismeretek fontosságát, illetve az ellenséges hírszerző tevékenység meghiúsításának jelentőségét. A Kr. e. 5–4. század fordulóján élt Xenophón *Küroupaideia* című utópisztikus nevelési regényében a Perzsa Birodalom még ifjúkorú megalapítóját, Küroszt édesapja a hadtudomány különböző ágainak jelentőségére tanítja. Azt tudatosítja nagyra hivatott neveltjében, hogy mi mindent kell a jó hadvezérnek megtanulnia. Többek között azt, miként kell kifürkészni az ellenség szándékait, és titokban tartani a magunkét.[5] A Kr. e. 360 körül alkotó Aineiasz Taktikosz *Taktika* című művéből csupán a városostromról írott rész maradt ránk. Ebben az ellenséges hírszerzői tevékenység megakadályozása érdekében előírja, hogy az ostromlott városba beérkező és onnan kiküldött leveleket hivatalos személyeknek kell megvizsgálni. Ha kívülről követek érkeznek, azokat gondosan meg kell figyelni, a városban élő idegeneket össze kell írni, és a hadiállapot idejére el kell különíteni.[6] Polübiosz a Kr. e. 2. században írott történeti munkájában (Hisztoriai) a hadvezér feladatainak ismertetése közben kiemeli, hogy „... a vezér [...] sem a jó remény keltette örömében, sem

[3] Polübiosz III. 48.
[4] Vö.: Austin–Rankov, 2004. 39.
[5] Xenophón: Küroupaideia I. 6. Az ókori források szerzőire teljes névvel, több mű esetén műveik megjelölésével hivatkozunk.
[6] Aineiasz Taktikosz X. Vö.: Hahn, 1963. 340–341.

félelmében, sem barátság, sem övéi iránti szeretet hatása alatt se tárjon fel semmit a terveiből olyanoknak, akiket az nem illet [...] a nappal vagy éjszaka megteendő utakat ismerje jól a vezér, ismerje az utakon való közlekedés módját szárazföldön és tengeren [...]. Nem szabad kevésbé venni a cselekmények színhelyének megfigyelését, itt derülhet ki, hogy a lehetetlennek látszó dolog lehetségesnek bizonyul, azt pedig, amit könnyűnek tartottunk, mégsem tudjuk keresztülvinni [...]. A legjobb az, ha a hadvezér maga ismeri a felvonulási utakat, s annak a területnek sajátságait, ahová meg akar érkezni ..."[7]

A Kr. u. 4–5. századi (pontos kronológiája vitatott) katonai szakíró, Vegetius *A hadtudomány foglalata* című művében részletes instrukciókat ad a felderítés fontosságát és végrehajtását illetően: „Mielőtt a hadvezér elindul a hadsereggel, küldje ki legmegbízhatóbb és legfortélyosabb embereit a legkipróbáltabb lovakon, hogy derítsék fel menetirányban és visszafelé, jobb és bal felől azokat a helyeket, amelyeken keresztül meg kell tenni az utat, nehogy az ellenfél valamiféle csapdát állítson. A felderítők pedig biztonságosabban működnek éjszaka, mint nappal. Mert különös módon a saját ügyének lesz árulója az, akinek felderítőjét elfogja az ellenfél. Elsőnek tehát a lovasság keljen útra, azután a gyalogság [...]. Azonkívül ismernünk kell az ellenfél szokását, hogy vajon éjszaka, hajnalban vagy lenyugváskor szokott-e rajtaütésre vállalkozni [...]. Tudnunk kell mármost, hogy vajon gyalogságban vagy lovasságban, lándzsásokban vagy íjászokban erősebb-e; hogy létszámával vagy a fegyverek erejével tűnik-e ki ..."[8]

E néhány példa a görög–római irodalomból jól szemléltetheti, hogy elvi síkon tökéletesen tisztában voltak a katonai információszerzés fontosságával. Mégis, elsősorban a taktikai felderítés terén, a görög hadtörténet tanulmányozója számos hiányosságra akad. Thuküdidésznek a peloponnészoszi háborúról írott munkája – egyéb ókori írások mellett[9] – számos olyan esetet említ, amikor az elemi felderítő tevékenység mellőzése döntő módon, hátrányosan befolyásolta az események menetét. Így Kr. e. 429-ben a spártai hadvezér, Knémosz három menetoszlopra bontva seregét közeledett az elfoglalni óhajtott akarnaniai város, Sztratosz felé. A középső menetoszlopot khaonok és más barbár szövetségesek alkották, míg a két szélsőben hellének masíroztak. Az óvatosan, hadrendben előrehaladó görögöktől eltérően a barbárok rendezetlen tömegben törtek előre, abban bízva, hogy egyedül is képesek lesznek elfoglalni a várost. A sztratosziak azonban észrevették közeledésüket, és lesből rájuk támadva szétverték őket. Ebből a közelükben lezajlott összecsapásból a görögök semmit se vettek észre, ami arra mutat, hogy a spártai vezér sem saját serege egy részét, sem az ellenséget nem volt képes szemmel tartani.[10] Nem csoda, hogy a Sztratosz elleni támadás meghiúsult.

[7] Polübiosz IX. 13–14.
[8] Vegetius VI. Vö. Hahn, 1963. 751.
[9] Pl.: Xenophón: Hellénika IV. 2,18, VII. 5,10; Polübiosz XVIII. 20,3.
[10] Thuküdidész II. 81,7.

Kr. e. 413-ban, közvetlenül a Szicíliába küldött athéni expedíciós haderő megsemmisülése előtt, a tenger felé igyekvő athéniak az éjszaka folyamán nagy tüzeket gyújtottak. Ezzel azt a látszatot akarták kelteni az őket üldöző szürakuszaiak és azok szövetségesei előtt, hogy letáborozva készülnek a másnapi összecsapásra. Valójában viszont a sötétség leple alatt továbbindultak. A gondos felderítés hiányában az ellenség csak virradatkor vette észre, hogy az athéniak elvonultak.[11] Ezt megelőzően viszont a Nikiasz és Démoszthenész által vezetett athéniak hagyták figyelmen kívül a hírszerzés elemi szabályait. Ugyanis, elveszítve egy tengeri ütközetet Szürakuszai hajóhadával szemben, úgy döntöttek, hogy szárazföldi seregüket is visszavonják. A szürakuszai vezér, Hermokratész hiába próbálta vezértársait rávenni arra, hogy gyors manőverekkel elzárják előlük a visszavonulás útját, azok a katonák fáradtságára és Héraklész aznapi áldozati ünnepére hivatkoztak, és elhalasztották a döntést. Ekkor Hermokratész más módon próbálkozott az athéni elvonulás megakadályozásával: „... alkonyattájban elküldte néhány bajtársát lovasok kíséretében az athéni táborhoz. Ezek a tábort hallótávolságra megközelítve, mintha az athéniak hívei lennének (mert Nikiasznak megvoltak a városban a maga hírszerzői), magukhoz hívtak néhány embert, s megüzenték velük Nikiasznak, hogy ne induljon el seregével éjszaka, mert a szürakuszaiak megszállták az utakat [...]. E híradás után, amelynek igazságában senki se kételkedett, ott maradtak éjszakára ..."[12] Nikiasznak ellenőriznie kellett volna a kapott információ hitelességét, de ezt éppúgy elmulasztotta, mint ahogyan néhány nappal később az ellenség sem győződött meg arról, vajon a sok éjszakai tűz valóban az athéniak helyben maradását bizonyítja-e.[13] A Hermokratész által elkövetett cselfogás eredményeképp az athéniak értékes időt vesztegettek el, és ennek csak egy részét nyerték utóbb vissza ellenségeikkel szemben. A következmény vezéreik fogságba esése és kivégzése, valamint seregük pusztulása lett. Hasonlóképpen a Kr. e. 405 során, Aigoszpotamoinál lezajlott tengeri összecsapásban az athéni flotta vereségét a felderítés hiánya idézte elő, miközben a spártai fővezér, Lüszandrosz felderítő hajókat alkalmazott az ellenséges gályák mozgásának megfigyelésére.[14]

William Kendrick Pritchett a taktikai felderítés görög viszonylatban történő elterjedését antik irodalmi források nyelvi elemzésével vizsgálta.[15] Megállapította, hogy a 'kém', 'felderítő' jelentésű szkoposz kifejezés Homérosztól kezdve Polübioszig egy sor szerzőnél előfordult. Homérosz[16] ezzel a terminussal jelölte a Trója számára kémkedő Polítészt, akiről ezt írta: „Hangja Polítészé, Priamosz

[11] Uo. VII. 80–81.
[12] Uo. VII. 73–74.
[13] Vö.: PRITCHETT, 1971, 127.
[14] Xenophón: Hellénika II. 1,27–28.
[15] PRITCHETT, 1971.127–133.
[16] Itt nem foglalkozunk az Iliász és Odüsszeia szerzőségének problémájával, hanem Homérosznak nevezzük mindkét eposz alkotóját.

fejedelmi fiáé volt, aki kémhelyen ült ..."[17] A szkoposz Polítész itt egy magas helyről figyeli a görögök táborát, nehogy azok a trójaiak számára meglepetésszerűen kezdjenek támadást. Tevékenysége, a szkopia ez esetben szó szerint „megfigyelés"-t jelent. Viszont amikor Xenophón a Küroupaideiában felderítőkről tudósított, azokra is részben a szkoposz, részben a ritkán használt diereunétész kifejezést alkalmazta: „A lovasság a sereg élén haladt, eléjük kémeket és felderítőket (diereunétasz kai szkopousz) küldött a megfigyelésre legalkalmasabb magaslatokra ..."[18]

Tekintve, hogy Xenophón a perzsa környezetbe helyezett spártai gyakorlatot ismertette, itt valójában a spártai sereg taktikai felderítő tevékenységéről van szó. A szkoposz szóval etimológiai rokonságban álltak a szkopé, szkopia és szkopié szavak, amelyek Homérosznál, Hérodotosznál és Xenophónnál 'őrség' vagy 'őrtorony' jelentéssel fordulnak elő.[19] Hasonló a helyzet Pauszaniasznál, aki szkopé-nak nevezte azt a helyet, ahonnan Kr. e. 362-ben a thébai Epameinóndasz figyelte a mantineiai ütközet eseményeit.[20] 'Megfigyelni', 'megvizsgálni' jelentéssel az előzőekkel ugyancsak etimológiai kapcsolatban lévő igéket: szkopiadzó, szkopeuó, szkopeó használt Homérosz, Thuküdidész és Xenophón. Utóbbi, önmagáról egyes szám harmadik személyben írva, azt közölte, hogy meghagyta Timasziónnak, „a lovassággal együtt vágtasson előre, és nézze meg, mi történik előttünk (szkopeitó ta emproszthen), hogy semmi ne kerülje el figyelmünket."[21]

A Xenophón előtti görög irodalom a fentebb sorolt kifejezéseket statikus értelemben használta. Az írók által megjelenített felderítő megfigyelte az ismert helyen tartózkodó ellenséget, de nem végzett olyan aktív felderítést, amely kiterjedt volna az ellenség taktikáját, szándékát leleplező részletes információk beszerzésére. Ez a jelenség összhangban állt azzal a ténnyel, hogy – mint láthattuk – még a peloponnészoszi háború idején sem alkalmazták a vonuló seregek az aktív információgyűjtést, ami komolyabban befolyásolhatta volna saját tevékenységüket. Mindebből Pritchett azt a következtetést vonta le, hogy a felderítés Xenophón idejétől vált a mezei seregek nélkülözhetetlen taktikai fegyverévé a görög hadművészetben.[22]

Nagy Sándor a keleti hadjárat során gyakran alkalmazott lovascsapatokat vonuló hadserege előtt azzal a céllal, hogy felderítsék az útjukba kerülő terepet, és felkutassák az ellenséget. Az ilyen feladattal megbízott lovas katonákat olykor az 'előfutár' (prodromosz), máskor a korábbi irodalomból is ismert szkoposz kifejezéssel illették. Ilyen felderítőket küldött előre a makedón király, miután Kr.

[17] Iliász II. 791–792.
[18] Xenophón: Küroupaideia VI. 3.
[19] PRITCHETT, 1971. 129.
[20] Pauszaniasz VIII. 11,7–8.
[21] Xenophón: Anabaszisz VI. 3,14.
[22] PRITCHETT, 1971. 132–133..

e. 334-ben elindult Trójából Kis-Ázsia görögök lakta vidékei felé,[23] és ugyancsak igénybe vette őket akkor, amikor a Tigrisen átkelve III. Dareiosz Gaugamélánál táborozó hada felé vette útját, három esztendővel később.[24] A 333. évi isszoszi csata előtt kiküldött felderítői, akikre a szicíliai történetíró, Diodórosz a kataszkoposz megjelölést használta, adtak hírt Nagy Sándornak arról, hogy a perzsák 30 sztadionnyira, vagyis kb. öt és fél kilométerre megközelítették őket.[25] A kellő időben érkezett információ adott lehetőséget a makedón királynak arra, hogy körültekintően hadrendbe állítsa seregét, és megtegye a hadisikerhez szükséges előkészületeket.[26] A kataszkoposz kifejezést a görög–perzsa háborúk történetírója, Hérodotosz 22 alkalommal alkalmazta, 'kém és fülelő' jelentéssel.[27] Hogy a szó a Kr. e. 1. századi Diodórosznál már mozgó sereg előtt tevékenykedő, speciális felderítő feladattal megbízott reguláris katonákat jelölt, az egyértelmű bizonyítéka a katonai felderítés Kr. e. 5. századot követő kiteljesedésének.

A rómaiak Hannibal elleni háborújuk során tanulták meg, milyen fontos az ellenség szándékainak és lehetőségeinek kellő időben történő felfedése. A pun vezér általában rendkívüli gondossággal törekedett arra, hogy ellenfeleiről aktuális tudással rendelkezzék. Ennek persze kockázatai is voltak. Polübiosz írja, hogy Kr. e. 218-ban, amikor Hannibal átkelt a Rhône-on, ellenőrizni akarta, mennyien vannak a folyó folyása irányában gyülekező rómaiak. Ez annál is fontosabb volt számára, mivel nem akart megütközni velük, hanem célja Publius Cornelius Scipio consul (Africanus Maior atyja) seregének elkerülésével az Alpok hágóinak megközelítése volt. Ezért 500 lovas numidának megparancsolta, hogy kémleljék ki az ellenséget. Ezek azonban beleütköztek a rómaiak által ugyancsak felderítési feladattal megbízott lovascsapatba, amely megfutamította őket.[28] Érdekes módon ugyanebben az esztendőben, az észak-itáliai Ticinus folyónál lezajlott ütközet hasonlóképpen vette kezdetét. Ugyanis a felderítési céllal előreküldött két könnyűlovasság véletlenszerű találkozása fejlődött általános összecsapássá.[29] A kijelölt csatatér alapos megfigyelése volt a nem sokkal ezt követően Trebianál kivívott karthágói győzelem egyik fontos összetevője. Ott Hannibal a harc színhelyének kiszemelt sík terepen felfedezett egy mély vízmosást, amelynek medrét sűrű bozót nőtte be. Oda rejtett el ezer gyalogost és ugyanannyi lovast öccse, Magón vezérletével. Az ütközet csúcspontján azután ezek támadták hátba és kergették vereségbe a rómaiakat.[30]

A felderítés mestermunkája egyik fél részéről, illetve bűnös elhanyagolása a másik fél oldalán vezetett a rómaiak 217. évi trasimenusi tragédiájához. Mint Livius elbeszéli, az Arno mocsaras vidékén átvergődő pun sereg Faesulae környékén táborozott le, miután manőverével Róma és az ellene vonuló ellenséges haderő közé került. Hannibal ekkor „előreküldött kémeinek (per praemissos exploratores) jelentéséből megtudta, hogy a római sereg már Arretium falainál áll. A consul terveit és egyéniségét, a terepviszonyokat, az utakat, az élelem megszerzésének lehetőségeit és mindazon dolgokat, amelyek ismeretére szüksége volt, a leggondosabb utánjárással kipuhatolta."[31] Ezek után elhatározta, hogy csatára ingerli Flaminius consul hadát, még mielőtt az a másik consuli sereggel egyesülhetne. Kiprovokálva a római támadást, látszatra visszavonult csapataival, valójában azonban a Trasimenus-tó partján csapdát állított ellenségeinek. „Flaminius – aki előtte való nap napnyugtakor a tóhoz érkezett, és másnap még hajnali szürkületkor áthaladt a szoroson, anélkül, hogy a terepet kikémlelte volna –, amikor már a menetoszlop a síkság tágasabb részén kezdett kibontakozni, az ellenségből csak annyit vett észre, amennyi éppen vele szemközt volt."[32] Természetesen a római consul hanyagsága serege és saját élete elvesztéséhez vezetett.[33]

Az irodalmi források, elsősorban Julius Caesar *Commentarii de bello Gallico* című műve nyomán kijelenthető, hogy a Kr. e. 1. századra a taktikai felderítés a római hadművészet fontos elemévé fejlődött. Galliai, germaniai és britanniai hadjáratai közben a kiváló hadvezér számos módját alkalmazta az ellenség helyzetét, erejét, olykor erkölcsi–politikai állapotát ismertető információk beszerzésének. A sok példa közül csak néhányat sorolunk fel. Egy alkalommal „a kémlelők (exploratores) hírül hozták, hogy az ellenség egy hegy lábánál pihent meg, nyolc mérföldre a római tábortól. Caesar járőrt küldött, hogy fürkésszék ki, milyen és mekkora a hegy, hogyan és milyen irányból lehet megmászni." Mikor ezek jelentették, hogy a hegy megmászása könnyű, elküldte Labienust két legióval a hegy megszállására.[34] A következő eset arra világít rá, miként alkalmazta Caesar együttesen a távolba küldött, fedett személyként, vagyis titkosügynökként működő megfigyelőket (speculatores) és a csapatai elé rendelt felderítőket (exploratores). A belgák sikertelenül ostromolták a rómaiak pártján álló remusok városát, Bibraxot, ezért idővel elhatározták, hogy visszavonulnak a falak alól. „Caesar kémlelői révén (per speculatores) nyomban tudomást szerzett a dologról. Kelepcét gyanított, mert még nem látta világosan, miért vonulnak vissza, s ezért gyalogos csapataival és lovasságával a táborban maradt. Pirkadatkor a kémlelők révén (ab exploratoribus) megerősítést nyert, hogy az ellenség valóban visszavonult." Ezt követően Caesar üldözni kezdte az ellenséget.[35] Britanniai partraszállása előtt „tájékozódás céljából előreküldte egy hadihajóval C. Volusenust, akit erre a feladatra alkalmasnak ítélt. Meghagyta neki, hogy mi-

[23] Arrianosz: Anabaszisz Alexandrou I. 12,7.
[24] Uo. III. 7,7.
[25] Diodórosz XVII. 33,1; Curtius III. 8,23. Vö.: HAMMOND, 1989. 95.
[26] Uo. 95–111.; FOX, 1979. 218; KROMAYER–VEITH, 1924–1931. 354–371; Heckel, 2008, 57–65.
[27] PRITCHETT, 1971. 130.
[28] Polübiosz III. 45,1–3.
[29] Uo. III. 65,1–3.
[30] Uo. III. 70–74. Vö.: KERTÉSZ, 2011. 133.; HOFFMANN, 1971. 85.; LANCEL, 2005. 129.

[31] Livius XXII. 3,1–3.
[32] Uo. XXII. 4,4.
[33] Az ütközetről ld.: KERTÉSZ, 2011. 135.; HOFFMANN, 1971. 93.; 93 sk.; LANCEL, 2005. 140.
[34] Caesar: Commentarii de bello Gallico. I. 21.
[35] Uo. II. 11.

helyt mindent alaposan kifürkészett (uti exploratis omnibus rebus), sietve térjen vissza hozzá [...]. Volusenus végigkémlelte az egész partvidéket [...]"[36] Caesar, ha tehette, a hadifoglyok és dezertőrök által adott információkat is hasznosította. Britanniai hadjárata során „... a Tamesis folyóhoz (Temze) vezette seregét, Cassivellaunus földjére [...]. Mikor odaérkezett, észrevette, hogy a túlparton tekintélyes létszámú ellenséges sereg áll csatasorban. A partot védekezésül kihegyezett, előremeredő karókkal tűzdelték teli, és a mederbe is hasonló karókat vertek, úgy, hogy valamennyi a víz felszíne alá kerüljön. Mikor a foglyok és szökevények minderről felvilágosították, Caesar előreküldte a lovasságot."[37]

A sereggel együttműködő, rendszerint lovas, kisebb részben gyalogos csapatokba szervezett felderítők: exploratores és a titkosügynöki funkciót betöltő, általában egyéni felderítést végző speculatores a római császárkorban már a reguláris erők speciális alegységeként működtek. Hyginus szerint három legióban összesen 200 exploratores teljesített szolgálatot.[38] A Kr. u. 2. század második felétől alakulataikat numeri exploratorum vagy explorationes névvel jelölték. A római hadseregnek a Kr. u. 4. században bekövetkezett reformja értelmében a haderő kettévált. A limitanei-nek nevezett határvédő csapatok vezérei, a duces éppúgy saját felderítő csapatokat szerveztek, mint ahogyan a császárokat, illetve az általuk kinevezett parancsnokokat: magistri és comites rei militaris kísérő, a birodalom belsejében állomásozó katonaság, a comitatenses keretein belül is saját felderítő rendszert alakítottak ki.[39] Tudjuk pl., hogy Moesia Prima tartománynak a határvédelemért felelős parancsnoka a Vaskapu közelében explorator csapatokat állomásoztatott.[40] Természetesen a limitanei és a comitatenses vezető tisztjei alkalmanként ismertették egymással információikat, mint ahogyan a birodalom belsejében tartózkodó mezei had is szükség esetén együttműködött a határvédő erőkkel. A taktikai felderítés tekintetében a határvonalon, vagyis a limesen felállított erődök a hírszerzés fő bázisaiként funkcionáltak.[41] Pl. Kr. u. 361-ben a keleti határvidék védelméért felelős parancsnokok értesítették keleti hadjárata során II. Constantius császárt arról, hogy a perzsa király, II. Sapor serege a Tigris folyóhoz közeledik.[42] A speculatores – a titkosügynökök – létszáma alacsonyabb volt, mint az exploratoresé. A császárkori római légiókban 10-10 ilyen ügynök teljesített szolgálatot, akik a tartományi helytartó hivatalának megbízásait teljesítették.[43]

[36] Uo. IV. 21.
[37] Uo. V. 18.
[38] Hyginus: de mun. Castr. 24,30. Vö. Alfred Richard Neumann szócikkével: *exploratores*. *KP* II. köt. 483. Vö. még: AUSTIN–RANKOV, 2004. 189.
[39] AUSTIN-RANKOV, 2004. 214–243. (*Hierarchies of Intelligence: The Fourth Century* című fejezet. Vö.: ERDKAMP, 2011. 181–285. (*The Structure of the Imperial Army*).
[40] Uo. 237–238.
[41] Uo. 232–234.
[42] Ammianus Marcellinus XXI. 7,6.
[43] Alfred Richard Neumann szócikke: *speculatores*. *KP*. V. köt. 300–301.

Egészen érthető, hogy a hadseregek részeként gyakorta előreküldött felderítő csapatokról és azok akcióiról rendelkezünk a legtöbb adattal. Az ókori történetírók érdeklődésének középpontjában a nagy csaták és az olyan katonai expedíciók állottak, mint Hannibal átkelése az Alpokon vagy éppen Nagy Sándor keleti hadjárata. Ezen hadiesemények fontos összetevője volt a taktikai felderítés. Sajnos az antik stratégiai felderítésről lényegesen szegényesebb információkkal rendelkezünk.

A Kr. e. 5. századi Hérodotosz történeti művében többször említette a kataszkopoi-nak nevezett kémeket, akik vagy diplomáciai küldetésnek álcázott felderítést végeztek a hódítás céljára kiszemelt országban, vagy pedig inkognitóban próbáltak adatokat gyűjteni a leendő ellenség haderejéről, háborús felkészültségéről.[44] Pl. amikor Kambüszész perzsa király elhatározta, hogy megtámadja az etiópokat, úgy döntött, hogy „... az etiópokhoz [...] először csak felderítőket küld, azzal az ürüggyel, hogy ajándékot visznek a királynak, valójában azonban azzal a céllal, hogy [...] alaposan körülnézzenek [...] A kémek (kataszkopoi) mindent alaposan végignéztek, aztán hazatértek, és mindenről részletesen beszámoltak Kambüszésznek [...]"[45] Amikor I. Dareiosz a feleségével beszélgetve a Hellasz elleni hadjáratot fontolgatta, Hérodotosz szerint a következőket mondta: „Ha úgy gondolod asszony, hogy először Hellasszal kellene próbálkoznom, azt hiszem, jobb lenne előbb perzsa felderítőket (kataszkopousz) küldenünk oda [...] (akik) tövéről hegyire elmondanának mindent, amit láttak és tapasztaltak. S ha eleget tudok már a hellénekről, hadat indítok ellenük."[46] Néhány alfejezettel később a történetíró imígyen zárta a kémek kalandjainak leírását: „Ezek a perzsák voltak az elsők, akik átkeltek Hellaszba, mégpedig abból a célból, hogy kikémleljék az országot."[47] Persze nem csak a perzsák óhajtották megismerni kiszemelt prédájukat, de a görögök is tudni akarták, mekkora veszélyt jelent rájuk a Perzsa Birodalom. Amikor hírét vették a Kr. e. 486-ban trónra lépett Xerxész előkészületeinek a görögországi hadjáratra, az athéniak – írta Hérodotosz – elhatározták, „hogy kémeket (kataszkopousz) küldenek Ázsiába, és megpróbálják kifürkészni a király terveit [...]. Ezek meg is érkeztek Szardeiszba, és sok értesülést szereztek a király hadseregéről, de leleplezték őket [...]. Xerxész kifaggatta őket jövetelük céljáról, majd megparancsolta testőreinek, hogy vezessék körül a helléneket, és mutassák meg nekik az egész gyalogos és lovas hadsereget, miután pedig mindent megszemléltek, bántódás nélkül engedjék őket szabadon, hadd menjenek, ahová akarnak [...]. Ha [...] a kémek – vélte Xerxész – visszatérnek Hellaszba, és a hellének értesülnek a perzsa hadsereg erejéről, talán még a hadjárat megkezdése előtt lemondanak szabadságukról ..."[48] Itt azzal a ritka esettel találkozunk, amikor az ellenség maga adott hiteles

[44] PRITCHETT, 1971. 127.
[45] Hérodotosz III. 17,25.
[46] Uo. III. 134.
[47] Uo. III. 138.
[48] Uo. VII. 145–147.

információt a saját erejéről, bízván abban, hogy az elegendő lesz az elrettentéshez.

A Kr. e. 431 és 404 között dúló peloponnészoszi háború a Spárta vezette peloponnészoszi szövetség és az Athén irányítása alatt álló délosz–attikai tengeri szövetség küzdelme volt, amely lángba borította az egész hellén világot. Nem csupán a két koalíciót alkotó városállamok csaptak össze egymással, de városokon belül is dúlt a politikai csoportok harca a hatalom megragadásáért. Az árulás már a korábbi görög történelemben sem volt ismeretlen jelenség. Gondoljunk csak a trakhiszi Ephialtészre, aki Kr. e. 480-ban felfedte a perzsák előtt a csak kevesek által ismert Anopaia-ösvény titkát. Ez az információ tette lehetővé Leónidasz Thermopülainál állást foglaló seregének bekerítését.[49] A peloponnészoszi háború 27 esztendeje alatt éppen 27 olyan esetről tudunk, amikor városokon belül felfedett politikai összeesküvést szőttek a belső hatalmi viszonyok megváltoztatása érdekében.[50] Ezek a mozgalmak együtt jártak a koalíció váltás szándékával is. Az árulás szinte normális gyakorlattá vált a bel- és külpolitikai viszonyok alakításában. A peloponnészoszi háborúnak ez a jellegzetessége tette lehetővé, hogy önálló tudományos könyv jelenhetett meg *Az ötödik hadoszlop a peloponnészoszi háborúban* címmel.[51] Azt viszont a főleg Thuküdidész művének adataira támaszkodó modern történetírás nem tudta eddig megállapítani, hogy a 15 Spárta-barát és 12 Athén-párti[52] államcsínykísérlet megszervezéséből menynyi részt vállaltak a városokba esetleg betelepült, a stratégiai felderítést végző idegen ügynökök. Az ismertté vált szervezők helyi politikusok voltak, akik maguk viselkedtek idegen hatalom ügynökeként.

A taktikaihoz hasonlóan a stratégiai felderítés is új dimenziókat nyert a második pun háború időszakában. Itt új mozzanatként jelent meg a dokumentumok elfogása, amelyek olyan akciókra vagy szándékokra vonatkoztak, amelyek stratégiai választ igényeltek. Kr. e. 215-ben egy római flottakötelék elfogta azt a hajót, amely V. Philipposz makedón király követeit és azok karthágói tárgyaló partnereit vitte Makedóniába. Előzőleg V. Philipposz Róma ellenes szerződést kötött az Itáliát dúló Hanniballal, és most ezt az egyezményt kívánták ratifikálni. A szerződés szövege az elfogást követően a senatus elé került. Ez azonnal mozgósította hajóhadát, majd diplomáciai offenzívába kezdett Makedónia hellenisztikus ellenfelei megnyerésére. Mindennek következményeként V. Philipposzt részben Róma, részben az ahhoz csatlakozó államok (aitól szövetség, Pergamon stb.) haderői kötötték le, ami meghiúsította Hanniballal való együttműködését.[53]

Nyolc esztendővel később Haszdrubal Placentia alól hat követet menesztett bátyjához, Hannibalhoz egy levéllel, amelyben azt közölte, hogy az Alpokat

[49] Uo. VII. 199–228. Vö.: GREEN, 1998. 109.; Kertész, 1999, 35–57. *(Leónidasz)*; KERTÉSZ,. 2008. 76.
[50] LOSADA, 1972. 15.
[51] Ld.: előbbi jegyzet. Vö.: *CAH*, 1992. 370–498.
[52] LOSADA, 1972. 27.
[53] Polübiosz VII. 9.; Livius XXIII. 33.4–34.9. 38; Appianosz: Maked. I. 2–3.

leküzdve Hispaniából a Pó síkságára vezette seregét. Kérte fivérét, hogy Umbria tartományba vonuljon Dél-Itáliából, és ott egyesítsék erőiket. Tekintve, hogy Hannibalnak ekkor 20-25 000 harcosa volt már csak, a Haszdrubal által beígért körülbelül 30 000 főnyi katonaság nagymértékben növelte volna győzelmi esélyeit. A négy kelta és két numida hírvivő egészen a lucaniai Metapontumig (mai Metaponto) jutott, de miután nem találták Hannibal hadát, visszafordultak. Ekkor fogták el őket. A két római consul közül Észak-Itáliát Marcus Livius Salinator, míg Dél-Itáliát Caius Claudius Nero védelmezte. Utóbbi kísérte figyelemmel Hannibal manővereit, és Haszdrubal embereit is az ő járőre kapta el. Miután tolmács segítségével megismerte Haszdrubal levelének tartalmát, értesítette consultársát a fejleményekről, és serege egy válogatott kontingensével, Hannibal elől rejtve északra vonult. Ott azután csatlakozott Livius Salinatorhoz. Haszdrubal – nem sejtve, hogy tervei az ellenség tudomására jutottak – elhaladt Ariminum mellett, és átkelt a Metaurus folyón. A rómaiak azonban Sena Gallica térségében csapdát állítottak neki, és ütközetre kényszerítették. A 207. június 22-én lezajlott csatában a punok súlyos vereséget szenvedtek. Hannibal csak akkor értesült a tragédiáról, amikor a rómaiak az életben hagyott két követet öccse levágott fejével hozzáküldték, és azok beszámoltak a történtekről. Ezzel az Itáliában harcoló pun csapatok megerősítésének utolsó reménye is szertefoszlott, ami előrevetítette a néhány év múlva bekövetkező karthágói vereség árnyékát.[54] A szakirodalom egy része élesen bírálja Hannibalt amiatt, hogy szokásától eltérően ezúttal nem szervezte meg kellő körültekintéssel a taktikai felderítést, és ezzel akaratán kívül hozzájárult öccse vesztéhez.[55] Ugyanakkor a stratégiai felderítés vonatkozásában ő és honfitársai értek el sikereket. A cannaei csata évében lepleztek le Rómában egy karthágói kémet (speculator), aki Livius szerint két éven át meg tudta őrizni inkognitóját. Leleplezése után levágott kézzel kellett visszatérnie hazájába.[56]

A római császárkorban mind a rómaiak, mind az ellenfeleik gyakran alkalmaztak kémfeladatok ellátására katonaszökevényeket, akik szakértelmüknél fogva helyesen tudták értékelni megfigyelésük eredményeit. A Kr. u. 4. századi történetíró, Ammianus Marcellinus egy ilyen esetről számolt be annak kapcsán, hogy a 359-ben a perzsák által feldúlt Euphratész menti vidéket a rómaiak meg akarták erősíteni. A műveletekben az író vezérkari tisztként vett részt: „Minthogy kémeink (speculatores) jelentették, hogy az ellenség lázasan készülődik, és a szökevények megerősítették a jelentést, sebtében Nisibisbe indultunk […] hogy a perzsák, akik látszólag nem akarták megostromolni a várost, meg ne rohanják a gyanútlan lakosokat […] (visszatérve) egy római katonát találtunk… Elmondta, hogy Galliában […] született, és egy lovasszakasznál szolgált. Valamilyen súlyos vétséget követett el, s a büntetéstől félve átszökött a perzsákhoz

[54] Polübiosz XI. 1–3, 6; Livius XXVII. 43–51. Vö. KERTÉSZ, 2011. 176–177; HOFFMANN, 1971. 141.; LANCEL, 2005. 213.; AUSTIN–RANKOV, 2004. 35.
[55] HOYOS, 2005. 145.
[56] Livius XXII. 33,1.

[...]. Kémkedés céljából több ízben átküldték hozzánk, és megbízható hírekkel ment vissza [...]. Kivallatták (embereink) még az ellenséges táborban észlelt eseményekről, aztán megölték ..."[57]

A taktikai és a stratégiai felderítés által gyűjtött információk, együtt a polgári jellegű adatgyűjtés eredményeivel a római császári kancelláriákban kerültek archiválásra. Diocletianus korára a római hadsereg létszáma kb. 435 000 főre nőtt.[58] Mint említettük, a birodalom belsejében mozgó mezei seregek (comitatenses) elkülönültek a határvédő erőktől (limitanei), és mindkét haderőnem saját felderítő tevékenységet folytatott. Ily módon az információk is több csatornából folytak be, és e csatornák száma megsokszorozódott akkor, amikor a tetrarchia idején négy, rövid időszakokban még ennél is több császár lévén, az őket kísérő mezei seregek száma is megduzzadt. A hatalmas nagyságú adathalmaz átláthatóságát megkönnyítendő már a Kr. u. 4. században létrehozták a magister officiorum hivatalát. Ennek viselője került a császári levelezés és irattár élére, ellenőrizte az idegen követségeket, figyelme kiterjedt a belbiztonság mellett a határvédelemmel kapcsolatos ügyekre is. Az információk kezelésének ez a központosítása jelentette a római felderítő rendszer fejlődésének a csúcsát.[59]

A katonai felderítés és az ellenséges területen kifejtett kémtevékenység az adatgyűjtést szolgálta. Ahhoz azonban, hogy a megszerzett információkkal hatékonyan segíthessék a seregek mozgását vagy az ellenséges erők belső szétzüllesztését, gondoskodni kellett az információk lehetőség szerinti gyors és biztonságos célhoz juttatásáról, vagyis a hatékony kommunikációról. Ezt általában a postaszolgálat, amely Perzsiában és a Római Birodalomban, a jól kiépített utak mentén felállított állomások segítségével különösen jól működött, megoldotta. Viszont éles harctéri vagy politikai helyzetben gyakorta kellett ad hoc megoldáshoz folyamodni. Az ókor viszonylag primitív technikai színvonala miatt e tekintetben sokkal inkább az emberi találékonyságnak, semmint a gyakorlatba átültetett tudományos-technikai eredményeknek jutott szerep. Erre idézünk néhány példát a görög–perzsa háborúk korából. A Kr. e. 500–499-ben kezdődő ión felkelés előjátékaként Hisztiaiosz, Milétosz egykori zsarnoka lázadásra buzdító üzenetet küldött a perzsa székvárosból, Szúszából utódának, Arisztagorasznak. Mint Hérodotosztól megtudjuk, leghűségesebb szolgájának fejét kopaszra nyíratta, az üzenet szövegét a fejbőrére íratta, majd miután a haja kinőtt, útnak eresztette a férfit.[60] Ugyanez a történetíró közli, hogy a perzsák Kr. e. 480. évi Hellasz elleni támadásának előkészületeiről a száműzött egykori spártai király, Démaratosz adott hírt honfitársainak furfangos módon: „Minthogy [...] az üzenet eljuttatására nem volt más módja – mert könnyen leleplezhették volna –, a következőt eszelte ki. Vett egy két rétegből álló írótáblát, levakarta róla a viaszt, a fára felírta, hogy mit tervez a király, majd újra bekente a táblát viasszal, hogy

[57] Ammianus Marcellinus XVIII. 6.
[58] Austin-Rankov, 2004. 214.
[59] Uo. 215.
[60] Hérodotosz V. 35.

az üzenetvivő ne keltse fel a táblával az utat őrzők gyanúját. Így jutott el a tábla Lakedaimónba (Spártába). A lakedaimóniak nem tudtak mit kezdeni vele, míg végül [...] Gorgó, Kleomenész leánya, Leónidasz felesége meg nem fejtette a rejtélyt: azt tanácsolta, hogy kaparják le a viaszréteget, s ott majd megtalálják az üzenetet, a fára írva."[61]

A görög–perzsa háborúk kommunikációs gyakorlatával kapcsolatban megemlíthető még Hérodotosznak az a közlése, amely szerint Athén bástyáiról pajzsok által tükrözött fényjelekkel orientálták az árulók a Marathónnál vereséget szenvedett perzsákat.[62] A tudományban leginkább a marathóni futással kapcsolatos hagyomány hitelességének kérdése vált vitatott problémává. A téma sporttörténeti vonatkozása indokolta, hogy 1990-ben görög, német, osztrák és magyar részvétellel kétnapos konferenciát rendezett erről a Magyar Olimpiai Akadémia. Ennek teljes anyaga Magyarországon jelent meg, míg a téma lényegét különböző aspektusból megközelítő rövid tanulmányok a *Nikephoros* című, az ókor sporttörténetével foglalkozó folyóiratban kerültek publikálásra.[63] A konferencia nyitóelőadásában kifejtettem azt a véleményemet, miszerint a Marathónból élete feláldozásával Athénba futó hírvivő története a legendák világába tartozik. A csata után 700 évvel alkotó Plutarkhosz és Lukianosz írták le – eltérő névvel illetve az állítólagos futót – azt a történetet, miszerint a marathóni győzelem hírét Athénba egy teljes fegyverzete súlyától megterhelt hírnök vitte volna el, aki az örvendetes hír átadása után azonnal meg is halt.[64] Az ókori irodalmi források elemzése, az ütközet körülményeinek és az összecsapást követő eseményeknek a modern régészet eredményeivel való szembesítése, valamint az elbeszélés más történetekre is jellemző fordulata – a hős legnagyobb tette végrehajtása után azonnal meghal – egyaránt arra mutatnak, hogy ez a futás a képzelet szüleménye volt.[65] A nemzetközi szakirodalom által is idézett véleményem azóta általános egyetértésre talált.[66]

A távolsági kommunikáció bevett eszköze volt a magaslatokról tűz- vagy füstjelzéssel továbbított hírközlés, amelynek továbbfejlesztett formájáról Polübiosz adott részletes leírást. Ez a hírközlési forma egyszerű szövegek továbbítását is lehetővé tette. A jeleket két fáklyás csoport adta. Az eljárás azon alapult, hogy a jeleket adó, illetve fogadó emberek rendelkezésére öt-öt táblácska állt, amelyekből négyen az abc öt-öt, egyen pedig négy betűje volt látható. Az egymás mellett álló, fáklyát tartó emberek közül a bal oldaliak felemelt fáklyáinak száma mutatta, hogy hányas sorszámú tábla betűje következik, míg a jobb oldalon ál-

[61] Uo. VII. 239.
[62] Uo. VI. 115.
[63] Kertész, 1990; Kertész, 1991.; Siewert, 1990.
[64] Plutarkhosz: Glor. Athen. 3, 347 C; Lukianosz: Laps. 3.
[65] Kertesz, 1990. 7–18; Kertész, 2007., 7–42. (*A királynő koronája: a maratoni futás* című fejezet).
[66] Decker, 1995. 214.; Green, 1998. 321; Miller, 2004. 45–46., 258. Egy 1990. október 23-án kelt levélben Juan Antonio Samaranch, a Nemzetközi Olimpiai Bizottság akkori elnöke elismerését fejezte a marathoni futással kapcsolatos kutatásaimért. Kertesz, 1991. 9–10. (a levél képmásával).

lók fáklyáinak száma azt jelezte, hogy az adott tábla hányadik betűjéről van szó.[67]

Igen elmés találmánnyal oldották meg a karthágóiak a hírlánc működését Szicília és Észak-Afrika között. Ezt a Kr. u. 2. századi hadtörténész, Polüainosz ismertette *Hadicselek* című művében: „A Szicíliát ostromló karthágóiak, hogy Libüéből (Észak-Afrikából) gyorsan megkapják a szükséges utánpótlást, két darab egyenlő nagyságú vízórát készítettek, és mindkettőre egymás alá azonos köröket rajzoltak ugyanazokkal a feliratokkal. Az egyik körre azt írták, hogy hajókra van szükség, a másikra, hogy ostromgépekre, a következőkre, hogy gabonára, állatokra, fegyverekre, gyalogosokra és lovasokra. Miután minden kört ily módon felirattal láttak el, az egyik vízórát Szicíliában tartották, a másikat pedig Karthágóba küldték azzal az utasítással, hogy ha fényjelet látnak gyújtani Szicíliában, a jelre kezdjék a vizet lefolyatni a vízórából, és gondosan figyeljék meg, melyik körig ér a víz; amikor a második fényjelet látják, olvassák el a feliratot, és azonnal küldjék el, amit az üzenet kér. Így a karthágóiak képesek voltak igen gyorsan elküldeni a háborúhoz szükséges dolgokat."[68]

Robert Temple, aki az ókori optikai lencsék történetét kutatta, a következőt feltételezte: Pantelleria szigete – amely Szicíliától délnyugatra 100 km, Tunézia partjaitól keletre pedig 70 km távolságra van – magasan emelkedik ki a tenger szintje fölé. Mivel erről a szigetről jól ki lehetett venni a Szicíliából, illetve Karthágóból küldött fényjeleket, amiket azután innen a megfelelő irányban továbbíthattak, itt minden bizonnyal egy átjátszó állomást állítottak föl. A fényjelek megfigyeléséhez a teleszkóp korai formáját használhatták. Ha mindez fedi a valóságot, a karthágói hadikikötőbe valóban gyorsan eljuthattak a tengerentúli műveletek segítéséhez szükséges információk.[69]

Aineiasz Taktikosz arra nézvést adott tanácsokat, hogyan lehet az ostromlott városból titkosírással írt levelet elküldeni: egy könyv soraiban a fontos szavakat kitevő betűket alig látható pontocskákkal kell megjelölni. Más esetekben azt javasolta, hogy ne az írás legyen titkos, hanem az üzenetet tartalmazó iratot kell jól elrejteni. Pl. a saru talpába varrják be a levelet, amit vékonyra kalapált ónlemezre írjanak, ami, ha benedvesedik is, megtartja a betű formáját. Lovasok kantárszárba varrt levelet vihetnek magukkal, mások nyílvessző bevágott végébe helyezve lőjék ki a levelet a megbeszélt helyre.[70]

Találékonyságnak Julius Caesar sem volt híján. A galliai harcok során kapott hírt arról, hogy a treverusok az ő ellenük küldött legatusa, Cicero táborát keményen szorongatják. „Ekkor nagy jutalommal rábírta az egyik gall lovast, juttasson el egy levelet Ciceróhoz. A levél görög nyelven íródott, hogy az ellenség, ha netán kezébe kerül, ne ismerhesse meg belőle terveinket. Lelkére kötötte embe-

[67] Polübiosz X. 45.
[68] Polüainosz VI. 16,2. KERTÉSZ, 2011. 17–18.
[69] TEMPLE, 2005, 194.
[70] Aineiasz Taktikosz XXXI.

rének, hogy ha nem tud Cicero elé jutni, erősítse a levelet lándzsája hajító szíjához, és dobja fegyverét a tábor védőművei mögé."[71]

A katonai felderítés, kémkedés, kommunikáció rendkívül érdekes és fontos témájának e rövid áttekintése végén nem árt egy pillantást vetni a történeti kutatások új irányára. Itt Nagy Sándor keleti hadjárata logisztikájának[72] és a görög-makedón hátországgal való töretlen kommunikációjának[73] a tanulmányozása a legjobb példa. Milyen ismereteik voltak a makedónoknak a meghódítandó területek természetföldrajzi, éghajlati és politikai viszonyairól? Milyen szinten tudta megoldani a tengerhajózás a kommunikációs gondokat? E kérdések megválaszolását a történészek csak a természettudomány új eredményeinek ismeretében kísérelhetik meg.[74] Az ilyen problémafelvetések tudatosíthatják leginkább a kutató történészben a felismerést: a tudomány valójában egységes és oszthatatlan.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Szakirodalom

AUSTIN–RANKOV
2004 AUSTIN, NORMAN J.–RANKOV, BORIS: *Exploratio. Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianople.* London–New York, 2004.

BEHRINGER
2010 BEHRINGER, WOLFGANG: *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig.* Bp., 2010.

BORZA
1973 BORZA, EUGENE N.: Alexander's Communications. *Ancient Macedonia.* Vol. II. Thessaloniki, 1973. 295–303.

DECKER
1995 DECKER, WOLFGANG: *Sport in der griechischen Antike. Vom minoischen Wettkampf bis zu den Olympischen Spielen.* München, 1995.

ENGELS
1978 ENGELS, DONALD W.: *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army.* Los Angeles–London, 1978.

[71] Caesar: Commentarii de bello Gallico V. 48.
[72] ENGELS, 1978.
[73] BORZA, 1973, 295–303.
[74] Holt, 2005. 34: „Recent analyses of Fennoscandinavian tree-ring data demonstrate that some of the coolest summers of the past seventy-four thousand years (5407 B.C.E.-1997 C.E.) occurred in precisely the years 330-321 B.C.E. What so dramatically cooled the north at this time is not certain, but the effects may have contributed to Alexander's trouble by producing unexpectedly early and longer winters." Vagyis a legújabb kutatások Nagy Sándor afganisztáni hadjáratának meteorológiai körülményeit világítják meg. Vö.: BEHRINGER, 2010.

ERDKAMP
2011 *A Companion to the Roman Army.* Ed.: ERDKAMP, PAUL. Malden–Oxford–Carlton, 2011. (Balckwell Companions to the Ancient World)

FOX
1979 FOX, ROBIN LANE: *Alexander der Grosse. Eroberer der Welt.* München 1979.

GREEN
1998 GREEN, PETER: *The Greco–Persian Wars.* Los Angeles–London, 1998.

HAHN
1963 HAHN ISTVÁN: *A hadtörténet ókori klasszikusai.* Bp. 1963.

HAMMOND
1989 HAMMOND, NICHOLAS GEOFFREY LEMPRIÈRE: *Alexander the Great. King, Commander and Statesman.* Bristol, 1989.

HANSON
2010 HANSON, VICTOR DAVIS: *Makers of Ancient Strategy. From the Persian Wars to the Fall of Rome.* Princeton–Oxford, 2010.

HECEKL
2008 HECKEL, WALDEMAR: *The Conquests of Alexander the Great.* Cambridge, 2008.

HOFFMANN
1971 HOFFMANN, WILHELM: *Hannibal.* Bp., 1971.

HOLT
2005 HOLT, FRANK L.: *Into the Land of Bones. Alexander the Great in Afghanistan,* Los Angeles–London, 2005.

HOYOS
2005 HOYOS, DEXTER: Hannibal's Dynasty. *Power and politics in the western Mediterranean, 247–183 BC.* London–New York, 2005.

KEEGAN
1998 KEEGAN, JOHN: *Maszk. A parancsnoklás álarca. A hadvezéri mesterség Nagy Sándortól napjainkig.* Bp., 1998.
1987 KEEGAN, JOHN: *The Mask of Command.* London, 1987.

KERTÉSZ
1990 KERTÉSZ, ISTVÁN: The Problem of the Marathon Race *Proceedings of an International Symposium on the Marathon Race (organized by the Hungarian Olympic Academy). Budapest 26–27. October 1990.* Ed.: JAKABHÁZY MEZŐ, MÁRIA. Bp., 1990.
1991 KERTÉSZ, ISTVÁN: Schlacht und „Lauf" bei Marathon – Legende und Wirklichkeit. *Nikephoros. Zeitschrift für Sport und Kultur im Altertum,* 1991. 155–160.

1999 KERTÉSZ ISTVÁN: *Ókori hősök, ókori csaták.* Bp., 1999.
2007 KERTÉSZ ISTVÁN: *A görög sport világa.* Bp., 2007.
2008 KERTÉSZ ISTVÁN: *Ez történt Marathónnál. A görög–perzsa háborúk.* Debrecen, 2008.
2011 KERTÉSZ ISTVÁN: *Hannibal. A pun háborúk kora.* Debrecen, 2011.

KP
1964–1975 *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike in fünf Bänden.* Band I–V. Stuttgart, 1964–1975.

KROMAYER
1924–1931 KROMAYER, JOHANNES–VEITH, GEORG: *Antike Schlachtfelder. Bausteine zu einer antiken Kriegsgeschichte.* Berlin, 1924–1931.

LANCEL
2005 LANCEL, SERGE: *Hannibál.* Bp., 2005.

CAH
1992 *The Cambridge Ancient History.* Vol. V. *The Fifth Century B. C.* Eds.: LEWIS, DAVID M.–BOARDMAN, JOHN–DAVIES, J. K–OSTWALD, MARTIN. Cambridge, 1992.

LOSADA
1972 LOSADA, LUIS A.: *The Fifth Column in the Peloponnesian War.* Leiden, 1972.

MILLER
2004 MILLER, STEPHEN G.: *Ancient Greek Athletics.* New Haven–London, 2004.

PILCH
1936 *A hírszerzés és kémkedés története.* I–III. köt. Szerk.: PILCH JENŐ. Bp., 1936.

PRITCHETT
1971 PRITCHETT, WILLIAM KENDRICK: *Ancient Greek Military Practices.* Vol. I. Los Angeles–London, 1971.

SIEWERT
1990 SIEWERT, PETER: Die Namen der antiken Marathonläufer. *Nikephoros. Zeitschrift für Sport und Kultur im Altertum,* 1990. 121–126.

TEMPLE
2005 TEMPLE, ROBERT: *A kristálynap. Az ókor technikai csodáinak újrafelfedezése.* Pécs 2005.

KATONA CSABA

„MATA HARI SZERESS BELÉM!" A SZÍNPAD TÁNCOSNŐJÉTŐL A FILMEK KÉMNŐJÉIG

„Háborút még nem vesztettem,
/ Nekem könyv a Történelem,
/ Egy táncosnőt mutat a kép,
/ Mata Hari, szeress belém!"
(Hobo/ Földes László)

Egy musical bemutatója

2014. április 1-jén a budapesti Művészetek Palotája ad otthont egy érdekes témájú musical ősbemutatójának. A Várkonyi Mátyás–Béres Attila szerzőpáros által jegyzett zenés darab a Mata Hari címet kapta, a címszerepet Kecskés Tímea játssza, a rendező pedig az egyik szerző, Várkonyi Mátyás. A két részben színre kerülő műről az alábbiakat tudhatjuk meg a darabot a közönség figyelmébe ajánló honlapról: „Magával ragadó musicalt ihletett az egyik legrejtélyesebb kémhistória, melynek nyomozati iratait száz évre, 2017-ig titkosították. A zeneszerző Várkonyi Mátyás, a dalszövegeket Béres Attila írta. A történet rendkívül kalandos: adott egy misztikus kisugárzású nő, akinek mindent megadnak egy táncáért, de végül végzetes táncba kergetik. A helyszín Párizs, a tomboló életöröm, a lázadó nők, a forradalmárok, a művészek és a szerelmesek városa – és a kémeké, akik csendben szövik a szálakat. Ide toppan be egy asszony, aki zsarnok férjétől menekülve, férfitámasz nélkül, saját eszközeivel akarja meghódítani a világot. Sejtelmes táncával a távoli India varázsát hozza el, és az egekbe emelkedik. Majd jön a világháború..." A darab a musical elemeit felhasználva beszéli el mindazt, amit erről a titokzatos asszonyról 2014-ben tudhatunk.[1]

A veretes szavak, de voltaképp már a bemutató puszta ténye is határozottan igazolni látszik: a majd száz éve kivégzett táncosnő, Mata Hari emléke, még pontosabban a történeti személyiség „lenyomataként" megszépített legendás kémnő alakja, máig elevenen él a köztudatban, és képes alaposan megmozgatni sokak fantáziáját.[2] Ezt a jelenséget határozottan erősítheti, hogy ez évben emlékezünk meg az I. világháború kirobbanásának centenáriumáról, sőt lassan annak is száz éve lesz, hogy Mata Hari életét kioltotta a kivégzőosztag sortüze. Jelen írással megpróbálok áthatolni a fenti darabhoz írt, romantikus maníroktól – finoman fogalmazva – sem mentes leírás laza szövevényén. Mögé tekintve megkísérelem feltárni, miben rejlik annak az oka, hogy Mata Hari neve máig fogalom maradt. Mégpedig úgy, hogy közben az egykor élt történeti alak kon-

---

1 *BTF*, 2014.
2 Ld.: meg Mesterházi Márton darabját: MESTERHÁZI, 2003.

túrjai mindinkább elmosódtak az eltelt évek során, valós személyisége jószerivel homályba veszett, mondhatni: szinte érdektelenné vált.

Alapvetés: egy pillantás Eszlár felé

Egy elsőre talán nem annyira találónak tetsző hasonlat jól megvilágíthatja, mire is gondolok. 2011-ben vaskos kötet jelent meg, amelynek szerzője Kövér György, az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatója. A cím – *A tiszaeszlári dráma* – egyértelműen utal arra, hogy a szerző a 19. század végi Magyarország egyik hírhedt esetét vonja vizsgálat alá. Ennél azonban sokkal többről van szó. A könyv a korabeli magyar társadalom egészen sokrétű, lebilincselően izgalmas vizsgálatát nyújtja imponálóan széles forrásbázisra alapozva.

Ehhez az szolgáltatta az alapot, hogy Tiszaeszlárra vonatkozóan a történeti források szokatlan és változatos sokasága maradt fenn, aminek révén a faluról és a lakóiról igen sokrétű információt aknázhat ki az aprólékos munkától nem viszolygó, a forrásokhoz értően viszonyuló történész. A szerzőt idézve: „Nem a per szemüvegén át akarjuk szemlélni a falu egykori világát, ugyanakkor a vizsgálat során a község olyan erős reflektorfénybe került, ami a korban egyáltalán nem jellemző. […] Miközben kizárólag a per nézőpontjából csak torzképet lehetne rajzolni a településről, a vizsgálat nélkül jóformán azt sem tudnánk Eszlárról, hogy a világon van, volt."[3]

Márpedig Eszlár a „nagy per" miatt lett igazán érdekes. A perben a vád álláspontja az volt, hogy a zsidóság rituális céllal meggyilkolta az ifjú Solymosi Esztert. Mint tudjuk, a per felmentéssel végződött, a leányról pedig csak annyit tudni biztosan, hogy nyom nélkül eltűnt. Ezzel együtt, sőt éppen ezért, alakja körül valóságos legendárium bontakozott ki. Nos, bár távol álljon tőlem, hogy szerény munkámat a fent többször citált kötethez mérjem, per analogiam idéztem meg a Solymosi Eszter alakja körül burjánzó elképzeléseket, mendemondákat. Így – a fentiek jegyében – jelen írás sem igazán Mata Hariról fog szólni. Kövér György minden fellelhető adatot összegyűjtött, közzétett és értelmezett, amely kapcsolatba hozható Solymosi Eszterrel, illetve eltűnésével, mégsem az ismeretlen sorsú lányra helyezte a hangsúlyt munkájában: „Solymosi Eszternek a történészi eszközökkel, forrásnyomok alapján meghatározható útja április elsején, a gát felé menet véget ért. Annak, ami ezután következett, maga Solymosi Eszter legfeljebb csak az apropója lehetetett".[4]

Nem célom tehát e helyt részletesen írni Mata Hariról és peréről. Megtették ezt helyettem nálam avatottabb szerzők magyar nyelven is (nem szólva a külföldi feldolgozásokról): korábban Kronstein Gábor,[5] újabban Hahner Péter,[6]

[3] Kövér, 2011. 9.
[4] Uo. 357.
[5] Kronstein, 1985.
[6] Hahner, 2005; Hahner, 2010.

majd Fiziker Róbert[7] foglalkozott a témával, ezért az ebből az aspektusból érdeklődő olvasókat inkább hozzájuk irányítom. Mindazonáltal nem nélkülözhetünk itt sem néhány alapvető információt, ami közelebb vihet a Mata Harit övező legenda létrejöttének, formálódásának megismeréséhez.

Margaretha Geertruida Zelle – a nő, akit elfeledtek

A történeti alak Mata Hariról az alábbiakat vetette papírra Hahner: „Az ügyész minden idők legnagyobb kémnőjének nevezte, s az utókor, úgy látszik, elhitte ezt."[8] Ez a megállapítás kulcsmondat. Egy keveset időzzünk el a szerencsétlen sorsú nő életének valós epizódjainál, már amennyire azok egyáltalán megfoghatóak.[9] Könnyű korlátokba ütköznie annak, aki erre tesz kísérletet. Mata Hari ugyanis – természetszerűleg – nem születésétől vált érdekessé, hanem utólag, ezért igen nehéz rekonstruálni korábbi pontos életútját. Margaretha Geertruida (becézve: M'greet vagy Grietje) Zelle – vajon kinek mond ma ez a név ebben a formában valamit? – 1876. augusztus 7-én Hollandiában, még pontosabban a Frízföldön levő Leeuwarden városban született, vélhetően bizonyos Adam Zelle (1840–1910) egyetlen leánygyermekeként három fiútestvére mellé. Édesapja egy sapka- és kalapüzletet vezetett, ami 1891-ben teljesen csődbe ment, ráadásul ekkor halt meg a gyermekek édesanyja, Antje van der Meulen (1842–1891) is. A csonka família ezt követően Amszterdamba költözött. A nyüzsgő nagyvárosban az apa hamarosan ismét megházasodott, elvette Susanna Catharina ten Hoveot (1844–1913). Lánya ekkor azonban már a Sneek nevű városkában élő keresztapjához került, aki Leiden óvónőképző intézetébe íratta be. Margaretha azonban hanyagolta, majd teljesen megszakította tanulmányait és inkább Hágába, egy másik nagybácsihoz költözött át: ennek oka valószínűleg az volt, hogy intim viszonyba keveredett az intézmény igazgatójával. Pár évvel később, nem egészen 20 évesen Amszterdamban ismerte meg egy házassági hirdetés, majd a Rijksmuseumban megejtett titkos első találka révén leendő férjét. Ő volt Rudolf – vagy talán Campball? – McLeod (1856–1928). A majd 20 évvel idősebb skót, nemesi származású katonatiszt a gyarmatokon szolgálta Hollandiát a házasság után bizonyosan, de talán már előtte is. A pár 1895. július 11-én Amszterdamban kelt egybe. A friss házasok rövidesen a Kelet-Indiákra költöztek, ugyanis oda szólította a férfit kötelessége. Egész pontosan Batávia (a mai Dzsakarta), vagyis Jáva szigete lett az otthonuk.

Testi kapcsolatuk azonban vélhetően már a házasság előtt kialakult: 1896. január 30-án, vagyis hét hónappal az esküvő után született meg első gyermekük,

[7] Fiziker, 2012.
[8] Hahner, 2005.
[9] Az alább felsorolt adatok döntően Kronstein, Hahner, Fiziker és Zubreczki Judit nemegyszer egymásnak is ellentmondó munkáiból származnak, azokra így, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért, külön nem hivatkozunk.

Norman-John. Kronstein Gábort idézve: „a pár előleget vett a boldogságból".[10] Rövidesen újra gyarapodott a család: 1898. május 2-án jött a világra Louise Jeanne nevű leányuk. Ám az idill igencsak véges volt: a férj szerette az italt, amitől gyakran vált agresszívvá, dühét többnyire feleségén és gyermekein töltötte ki. Alig egy év múlva, 1899-ben a család Szumátrára települt át, de a két ember kapcsolata véglegesen megromlott. 1899. június 27-én azonban tragikus esemény történt: váratlanul meghalt a kis Norman-John, sőt az ugyancsak súlyos állapotba került Louise Jeanne életét is épphogy csak sikerült megmenteni. Az eset körül mendemondák kaptak lábra, hetekkel később derült ki, hogy a család főbérlője – vagy más források szerint szolgálója – tett mérget a gyermekek ételébe, hogy így torolja meg MacLoadon a vele szemben tanúsított bánásmódot. Más források szerint trópusi betegség okozta a tüneteket: ezt ma már jószerivel lehetetlen pontosan megállapítani.

Norman-John halála után az addig is boldogtalan házasság végképp dugába dőlt. Louise Jeanne végül apjával maradt (később neki is szomorú sors jutott: fiatalon, 1919-ben halt meg). A magára maradt Margaretha valahogy arra az elhatározásra jutott, hogy a gyarmatokon szerzett tudását (ahol először szerepelt színpadon és már használta alkalmilag a Mata Hari nevet) fogja kamatoztatni megélhetése érdekében. Nem tudni, mi játszódhatott le a lelkében, de a teljes életmódváltásról döntött (vagy kényszerült dönteni). 1903 már Párizsban találta, ahol rövidesen ismert táncosnő és modell vált belőle. Ismét Kronsteint idézve: „egyes életrajzírók ezt a fogalmat szépítő körülírásnak tartják".[11]

Igazi karrierje 1905-től datálható. Ez év március 13-án lépett fel először, előkelő környezetben, a Musée Guimet-ben, Párizs orientalisztikával foglalkozó múzeumában mint keleti táncosnő. De ez a magasztos szellemi–fizikai környezet rövidesen megváltozott, és a nő a Casino de Paris, a Folies Bergère és hasonló műintézmények színpadán keresett lehetőséget a hatékonyabb érvényesülésre. A lenge, keleties hatású öltözetben előadott egzotikusnak tűnő táncok népszerűvé és egyedivé tették nevét és műsorát a mozgalmas párizsi éjszakában. Az alakja köré szőtt első legenda ekkor kapott lábra: különféle misztikusnak tetsző híreket terjesztett saját magáról, így pl. ázsiai származást „kreált", amit külseje visszaigazolni látszott. Szerencsés testi adottságai ugyanis (kreol bőr, sötét haj) inkább illettek a kitalált identitáshoz, mint valódi származásához. E szerint Síva templomában nevelkedett, apja pap volt, anyja pedig papnő, aki belehalt a szülésbe. Így, ehhez igazodva Mata Hari művésznéven lett igazán ismert táncosnő a félvilági berkekben — igencsak későn, harmincévesen. Nevének jelentése: a hajnal szeme, azaz a nap: ez is sokkal inkább illett a kialakított imázsához, mint az eleinte használt, a voltaképpen egykori asszonynevéből kialakított Lady MacLoad. Hogy a „céh" befogadta, mi sem jelzi jobban, mint az, hogy e körök egyik legismertebb fotósa, a perui születésű fényképész, Léopold-

[10] KRONSTEIN, 1985.

[11] Uo.

Émile Reutlinger (1863–1937) volt az, aki képeket készített róla. Reutlinger olyan pályatársakat is számos alkalommal megörökített a demimonde köreiből, mint Sarah Bernhardt (1844–1923) vagy a Rigó Jancsi magyar cigányprímás (egyik) feleségeként is elhíresült detroiti származású Clara Ward (1873–1916), aki belga főherceg férjét hagyta ott Jancsi és a színpad kedvéért.[12] Az, hogy a félvilági fotósnak Mata Hari is állandó modellje lett, jelzi szakmai beágyazottságának súlyát és erejét.

Rövidesen már Európa-szerte ismert volt. Párizs után Európa további nagyvárosainak – Madrid, Berlin, Bécs stb. – színpadain lépett fel, sőt a kontinens határain túl Egyiptomig is eljutott. Ám pár évvel később karrierje amilyen gyorsan felívelt, olyan sebesen hanyatlani is kezdett. Mintája nyomán egyre-másra bukkantak fel az őt utánzó „egzotikus" táncosnők, a konkurencia pedig komoly szerepet játszott abban, hogy az újdonság varázsa megtörjön, bűvereje erodálódjon. Mata Hari mind nehezebben jutott megélhetéshez. Ez a változás jelentős mértékben járulhatott hozzá ahhoz, hogy az 1910-es évek elejétől mindinkább prostitúcióra is kényszerült. Balszerencséjére rövidesen belekeveredett az időközben kitört I. világháború kémeinek játszmáiba, ami a későbbiekben végzetesnek bizonyult számára. Ugyanakkor igazi legendája voltaképpen innen veszi kezdetét.

A legenda vonzása

De miért is eredünk a valóság helyett a legendák Mata Harijának nyomába? Fentebb már utaltunk rá, hogy a szilárdnak látszó tények nagyon is esetlegesek, bizonytalanok. Szinte paradox módon azt lehet mondani, hogy a konstruált Mata Hariról többet lehet tudni, határozottabb vonásokkal skiccelhető fel, mint a valódi. Az alábbi, Clara Ward életével kapcsolatos megállapítás az ő esetében is megállja a helyét: „Életének kutatása arra is felhívja a figyelmet, hogy mennyire nehéz dolga van a történésznek akkor is, ha egy nem is olyan régen élt személy látszólag bőségesen dokumentált viselt dolgait szeretné pontosan és hitelesen feltárni. [...] Egyszerűen az a helyzet, hogy már a konkrétnak tetsző adatok szintjén is nagy a bizonytalanság."[13]

Ehhez mérhetően a legenda sokkal foghatóbb, ennek jegyében a továbbiakban inkább az „illúziók valóságával"[14] nézhetünk farkasszemet. Mata Harit majd száz évvel ezelőtt, 1917-ben ítélték halálra és végezték ki. Ennyi idő bőségesen elegendő ahhoz, hogy az egykor élő ember emléke halványodjon, ugyanakkor mindinkább leváljon és önálló „életre keljen" saját emlékezete, pontosabban leváljanak emlékezetei. Gyáni Gábor szerint az újragondolt történeti tudást

[12] Rá nézve legújabbban: KATONA, 2013.

[13] Uo. 100.

[14] Eco, 2013, 9.

a permanens újraértelmezés alapozza meg.[15] Ennek jegyében ma már nem igazán vitatható az, amire többek között Takács Tibor mutatott rá, miszerint a múltat tökéletesen rekonstruálni lehetetlen: „Pedig közhely (vagy annak kellene lennie), hogy a forrásként használt szöveges dokumentumok nem magát a múltat, hanem annak egyféle értelmezését tartalmazzák. A történelmi tények ezen interpretációk által teremtődnek, ezeken kívül álló »elemi« tények nem léteznek a jelenben a múltról, egészen egyszerűen azért, mert a múlt – már elmúlt. [...] A források nem önmagukért beszélnek, ha így volna, semmi szükség sem lenne a történészekre. A múlt eseményei akkor válnak történelemmé, ha jelentést társítunk hozzájuk. Ez a jelentésadó tevékenység a történész fő feladata, ami óriási szabadsággal, egyben nagy felelősséggel is jár."[16]

Értelmezések születtek és születnek hát egy személy esetében is (ezek közül az elsők a közvetlenül a halál után megjelenő nekrológok), amik egy ideig, amíg a kortársak élnek, személyes élményekből is táplálkoznak. Az idő előrehaladtával viszont csak közvetett emlékekből, nyomokból, hagyományokból lehet rekonstruálni az egykori életutat.

Alapesetben egy történész érdeklődése a rárakódott hozadékoktól megtisztított személyt övezi. Ugyanakkor igen érdekes kutatási terület az is, hogy mit őrzött meg és mit hagyott el, sőt mit akart megőrizni és mit óhajtott elvetni egy már lezárt életműből a változó emlékezet. Bizonyos mértékig, mint már esett róla szó, természetes erózióról beszélhetünk. De ezt a jelenséget számos tényező befolyásolhatja, így az emlékek foszladozásán túl – közéleti szereplő esetében különösen – a mindenkori politika és az ahhoz tapadó, azt megalapozó ideológia,[17] ezen felül pedig a különféle művészeti interpretációk. Mata Hari esetében túlnyomórészt ez utóbbiak esnek latba. A személyiség és alkotása könnyen válhat egyfajta kánon részévé, igazodva ahhoz, szükségszerűen torzulva is ez által. Ez a folyamat pedig, az átalakuló, sőt inkább átformált személyiség és életmű létrejötte, éppoly érdekes lehet egy történésznek, mint maga a valós alak. Analóg példával élve idézem Alice K. Turner szavait, aki a pokol történetéről írt kötetében így foglalt állást: „Egy képzeletbeli hely valós történetét vázolom fel."[18]

Per és ítélet

Hogyan lett egyáltalán kém Mata Hariból? E ponton sajnos ismételni kell magamat, rámutatva arra, bizonytalan talajon járunk, ha a múltjában kutakodunk. Nem is kívánok e kérdésben állást foglalni, a már korábban felsorolt szerzők alapján igyekszem összegezni, amit tudni lehet. Egyes verziók szerint a nő Pier-

[15] GYÁNI, 2010. 14.
[16] TAKÁCS, 2007. 16.
[17] Az újraértelmezés vállalt igényének megjelenésére példa: UJVÁRY, 2011.
[18] TURNER, 2007. 10.

re de Montessac márkival (valójában Lucas Netley) esett szerelembe. Ez a sármos férfi közismert kalandor és nagyvilági szélhámos volt – ezen felül pedig már a háború előtt a német Nachritenbureu ügynöke. Meglehet, Mata Hari rajta keresztül került kapcsolatba a német szolgálattal. 1914-ben a nő váratlanul Berlinbe költözött, de megint csak más hírek szerint ekkor már – Georges Ladoux, a francia kémelhárítás kapitánya révén – már francia ügynök (is?) volt a Deuxième Bureau alkalmazásában. 1916-ban aztán egy bizonyos Hanna (Jane Joséphine Anna Françoise) Wittig (1893–1929) nevű nő – később a háború után Claude France néven ismert színésznő Franciaországban – tudomására jutott egy olyan – két német ügynök között lezajlott – beszélgetés, amiből az derült ki, hogy a H21-es számú német kém Párizsba fog menni és oda pénzt kell neki küldeni. Ez az összeg mindösszesen 15 000 pezeta (mintegy 5000 frank) volt, amelyet a H21-es számára a Comptoir d'Escompte de Paris nevű bankba kellett utalni. Az erről az összegről szóló papírt találták meg Mata Harinál a franciák, ez lett a perdöntő „bizonyíték" arra nézve, hogy Mata Hari a németeknek kémkedett. A nő letartóztatója egykori beszervezője, Ladoux volt: 1917. február 13-án a párizsi Elysee Palace Hotelban fogta el.

A per 1917. június 24-én vette kezdetét. Utólag könnyű úgy látni, hogy a nő ügye eleve elveszett volt, sorsa már korábban megpecsételődött. Akkor ez még nem volt nyilvánvaló, bár ma már nagyon sok jel utal erre. Így pl. az, hogy az ügyész – nem kis túlzással – egyenesen Messalinának nevezte a vádlottat. Gondoljunk csak Hahner Péter már idézett gondolatára, miszerint a halálos ítélet melletti érvelés kulcsfontosságú eleme volt a kémnő szerepének felnagyítása, jelentőségének erős eltúlzása! Mata Hari azt nem is próbálta titkolni, hogy szoros kapcsolatot ápolt az Amszterdamban ténykedő német rezidenssel, de állította, hogy a pénzt szerelmi szolgáltatásaiért kapta. Amikor az összeg nagyságát kérdőjelezték meg, így felelt: „Ennyibe kerülök! (C'élait mon tarif!)". Nehéz ma már igazságot tenni, sőt lehetetlen, de az végső soron határozottan állítható, hogy ügynöki tevékenysége valójában korántsem volt sem nagy horderejű, sem pedig sikeres. Kémként semmi komoly eredményt nem ért el, működése kudarcként értékelhető. Pere pedig koncepciós, koholt vádakon alapuló per volt, amelynek során személyével egész egyszerűen példát statuáltak. A legendák mesteri kéme, bármilyen fájdalmas is ezzel szembenézni a romantikus történetek barátainak, egész egyszerűen nem létezett.

Ügyében időközben jogi rehabilitáció is született. Majd 15 éve immár, 2001 végén a Mata Hari Alapítvány (Mata Hari Foundation) és szülővárosa, Leeuwarden – a városban működő Fríz Múzeum (Fries Museum) emlékszobát szentelt emlékének – hivatalosan kezdeményezte a francia igazságügyi hatóságoknál az 1917. évi ítélet felülvizsgálatát. A döntés viszonylag rövid idő alatt, 2002 őszére született meg. E szerint Mata Hari az ellene felhozott vádakban valójában ártatlan volt.[19] Hahner Péter arra mutatott rá, hogy ma már a beterjesz-

[19] A perről: SINDELYES, 2001; ZUBRECZKI, 2002.

tett „bizonyítékok" alapján egy semleges bíróság semmi esetre sem találhatná bűnösnek.[20]

Valójában Mata Hari alighanem egyszerűen a balszerencse áldozata lett. A világháború vége felé a francia állam nem engedhette meg, hogy egy kém hírébe keveredett ember átvészeljen egy ellene indított pert. Főleg nem egy olyan közismert figura, mint Mata Hari. A nő tökéletesen megfelelt arra a célra, hogy kivégzésével lehessen elrettenteni az esetleges követőket, pere és ítélete azt az üzenetet is hordozta, hogy Franciaország nem tűri az árulást, bárki kövesse is el azt. Kronstein Gábor pedig még egy tényezőt említett meg, amely azt látszik igazolni, hogy Mata Hari olyan körülmények áldozatává vált, amelyeket nem tudott befolyásolni, sorsáról nagyobb erők „magasabb szempontok" szerint döntöttek: „A francia katonák kimerültek az iszonyú állóháborúban: az amerikai segítség még csak ígéret és remény volt, de a nyugtalanság már átterjedt a hadseregre is. A rendet könyörtelen terrorral állították helyre. Miért gyakoroltak volna kegyelmet ilyen feszült helyzetben éppen egy kalandornővel szemben."[21]

Mata Harit végül a vincenne-i erdőben lőtték agyon 1917. október 15-én, ott, ahol korábban Bonaparte Napóleon akaratából egy másik kirakatperben – Európa szerte felháborodást keltve – 1804. március 21-én Louis Antoine de Bourbon-Condét, Enghien fiatal hercegét (1772–1804).[22] Mint minden, ami Mata Harival kapcsolatos, életének e végső mozzanatát is legendák színezik ki, ezekre azonban e helyt nem térek ki.[23]

Doppelgänger: az árnyék útra kel

Az emberek fantáziáját mindig megmozgatta a rendkívüli, a megszokottól eltérő, a normaszegő, a különleges. Máig megfigyelhető, hogy milyen sikeres sablonfigurává érett az erotikusan vonzó, gyönyörű nő, aki ugyanakkor veszedelmesen forgatja a fegyvert, éles esze van, és nem rest a bájait sem bevetni, ha a helyzet megkívánja azt. Ez a fajta végzet figura különösen a film, a mozi elterjedésével a mozgóképnek köszönhetően vált népszerűvé. Iskolapéldája ennek a zsánernek napjainkból az Angelina Jolie (1975–) által megformált Lara Croft, de ide sorolható pl. a Mátrix trilógia Carrie-Anne Moss (1967–) alakításában ismertté vált Trinityje is. Természetesen e zsáner egyik első képviselője a filmek Mata Harija.

Az igazi Mata Hari sorsa sajátos ellenmondást rejt magában. Azt, amire mások mellett Zubreczki Judit is rámutatott: „A máig tündöklő legenda főhősnője pedig csak azért válhatott halhatatlanná, mert mint kémet végezték ki, holott

[20] Hafner, 2005.
[21] Kronstein, 1985.
[22] Zubreczki, 2002.
Az alábbi írás címe is erre utal: Kiss, 2011.

valójában sosem volt az."[24] Miközben 1917-ben élete fizikai és tudati síkon egyaránt véget ért, azzal jószerivel egy időben kelt útra és vált önállóvá, teljességgel elhalványítva, háttérbe szorítva a valós alakot, a legendák furfangos és sikeres kémnője. Mintha a 19. századi német irodalom egyik ismert és elterjedt toposza, a Doppelgänger lépett volna színre, a megkettőzött én, amelyikből azután az egyik, történetesen a másolat, az árnyék bizonyul erősebbnek. Képi hasonlattal élve: mintha az élő alak árnyékot vetett volna, amely szükségszerűen hasonlít rá, hordozza vonásait, tükrözi kontúrjait, mivel belőle fakad. De a „minta" megsemmisülésével az árnyék ezúttal nem tűnik el nyomtalanul, engedelmeskedvén a természet törvényeinek, hanem leszakad „tulajdonosáról", önálló életre kel, saját jellemrajza formálódik. A döntő különbség az, hogy az egykor élő személyiség egy valódi entitás, míg az árnyék/legenda tulajdonságait mások határozzák meg, töltik meg az alakot tartalommal és idomítják a maguk elképzeléseihez. Valahogy úgy, ahogyan Jevgenyij Svarc (1896–1958) orosz/szovjet író gondolta tovább egykor Hans Christian Andersen (1805–1875) dán meseíró történetét, ami pedig Adalbert von Chamisso (1781–1838) Schlemihl Péterének hatására született meg. Svarc *Az árnyék (Тень)* című, 1940-ben írt munkájában a főszereplő tudós árnyéka önálló életre kel és cselekedeteit legkevésbé sem befolyásolja az igazi tudós gondolatai, akarata, szándéka. Károly Sándor (1894–1964) aradi újságíró, író pont Mata Hari kapcsán e folyamatot ekképp jellemezte alig egy évtizeddel a kivégzést követően: „A titokzatos életű és még titokzatosabb halálú jávai táncosnő sorsa izgalmasan forró téma, amelyhez érdemes hozzányúlni. Mata Harit 1917-ben végeztette ki ártatlanul a francia hadbíróság és azóta több író kutatta ki a feledésből. A békekötés utáni esztendőkben már jutott idő a színes legendaszövésre is, azután jöttek a színdarabok, a szentimentális mozifilmek, a szenzációkra épített slágerregények s az emberek kezdtek felfigyelni és Mata Hari halála után tizenkét évvel misztikummá finomulva, justizmord áldozatává nemesedve áll a világ előtt."[25] Mondhatni tehát, hogy „a várakozási horizont és a megélt valóság rövid életű egybeolvadása"[26] Mata Hari esetében be sem következett.

A világot jelentő vásznon

A 20. század elejének gyorsan hódító új műfaja, a film különösen sokat tett azért, hogy a Mata Hariról levált „árnyék" hírneve minél gyorsabban elterjedjen. Molnár Gál Péter – Károly Sándoréra emlékeztető – meglátását idézve: „Két kettős ügynök az első világháború leghíresebb kémnője. Mata Hari és Mademoiselle

[24] Uo.
[25] Károly, 1929.
[26] Münkler, 2012. 6.

Docteur.[27] Egymás ellentétei. Érzékiség és intellektualitás. Táncosnő és orvosnő. Kalandor és érzelmi áldozat. Mindkettő alkalmas melodráma hősnőnek. Mindkettejük meséjére rávetette magát a mozigyártás. Kilométereket daráltak mozikolbásszá belőlük. Mata Harit alighogy kivégezték, máris megfilmesítették [..]. A következő évben Asta Nielsen vállalta magára. Parádés szerepe volt Greta Garbónak (1931), Jeanne Moreau-nak (1964), a balerina Ludmilla Tchérinának (1954), a nem színészetéről elhíresült Sylvia Kristelnek (1985)."[28]

Kronstein Gábor figyelmét sem kerülte el ez a folyamat. Ő arra is rámutatott az Asta Nielsen, Greta Garbo, majd Jeanne Moreau főszereplésével készült alkotások kapcsán (ezekről bővebben alább), hogy árnyaltabban kell kezelni a kérdést. Ugyanis ahány film, annyi Mata Hari: „Az első vampot, a második kiismerhetetlen nőt, a harmadik ártatlan, bár szenvedélyes életjátékost formált Margarete Gertrude Zelléből, akinek valódi szerepe, igazi egyénisége egészen feloldódott Mata Hari mítoszában. Ez természetes, hiszen mi hathat jobban az emberek képzeletére, mint amikor egy szép és híres asszony életében a nagyvilági szerelem és a hírszerzés világa találkozik."[29]

E fent vázolt folyamat pedig, amint azt Károly Sándor idézetének dátuma (1929) is mutatja, nagyon gyorsan lezajlott. Ógörög mitológiai hasonlattal élve: mint ahogy az Erinnüszök (Aléktó, Tisziphóné és Megaira) keltek életre Uranosz kiontott véréből, úgy léptek színre a legendák „Mata Harijai" jószerivel a kivégzése pillanatában. Alig néhány évvel a nő halála után, már 1920-ban a némafilmes korszak szupersztárja, a dán Asta Nielsen (1881–1972) a *Mata Hari* című filmben a szerelemmel játszó mesterkém alakját vitte be a köztudatba a Monarchia területén, Sziléziában született német Ludwig Wolff (1876–?) rendezésében. Ezt hamarosan egy másik feldolgozás követte: 1927-ben a *Mata Hari, die rote Tänzerin (Mata Hari, a vörös táncosnő)* című, az osztrák Friedrich Feher (1889–1950) rendezte, ugyancsak német film, Magda Sonjával (1886–1974) a címszerepben. Ebben az úgynevezett orosz szál hangsúlyos, a nő körüli cselszövésben bizonyos gróf Bobrykin és Grigori is kulcsszerepet kapott. Alig pár évvel később 1931-ben a francia születésű George Fitzmaurice (1885–1940) álmodta vászonra a maga kémnőjét egyszerűen *Mata Hari* címmel: a főszerep ezúttal megint egy óriási sztárra, a svéd Greta Garbóra (1905–1990) várt. A történet szerint az oroszok itt is belekeverednek a kémkedésbe, Garbó partnere a korszak férfi sztárja, Ramon Novarro (1899–1968) volt. Ezúttal nem az általa oly sokszor alakított „latin lover" szerepét öltötte magára, hanem bizonyos Alexis Rosanoff orosz hadnagyét, aki a történet szerint a titokzatosságba burkolózó nő nagy és beteljesületlen szerelme: „Garbo baljós személyisége tragikus félárbocra eresztett szemhéjával, ajka körül a fáradt félmosollyal azt sugallta: nem lesz ennek jó a vége. Ramon Novarróval a szerelmi beteljesülést megakadályozza a fátum. Hiába odaadó lángolás, beköszönt a rossz vég".[30]

Vagyis alig egy évtizeden belül háromszor vitték filmre és értelmezték újra a tragikus sorsú nő történetét, jelentős lökést adva annak a legendának, amely mesterkémként őrizte meg emlékezetét, egyúttal igen széles körben életben tartva, újraélesztve és terjesztve is azt. Ezt a jelenséget a II. világháború után tovább erősítették az újabb filmek. A közelmúltban elhunyt francia Jean-Louis Richard (1927–2012) szintén sztárszínésznőt vett rá a címszerepre, honfitársnőjét, Jeanne Moreau-t (1928–), akinek férfi partnere szintén igazi ász, Jean-Louis Trintignant (1930–) volt. A film a *Mata Hari, agent H21* címet kapta, ebben a nő leginkább az ártatlan áldozat szerepét kapta. Az ezt követő feldolgozás viszont egyértelműen, sőt szinte csak az erotikára helyezte a hangsúlyt a sok meztelenséggel és a testi szerelmet ábrázoló számos jelenettel. Ez persze nem olyan meglepő annak tudatában, hogy az Emmanuelle-filmek sztárja, Sylvia Kristel (1952–2012) volt a női főszereplő az amerikai Curtis Harrington (1926–2007) alkotásában, ami ismét csak az egyszerű, fordítást nem igénylő *Mata Hari* címet kapta. E történet szerint a táncosnő egy szerelmi háromszögbe keveredett egy francia és egy német tiszttel, Georges Ladoux-val (akinek a neve nem véletlen ismerős!) és Karl von Bayerlinggel. A film úgy ér véget, hogy a két férfi együtt emlékezik a nőre a háború után, miután megbékélnek egymással. Legutóbb pedig 2003-ban vitték filmre a történetet: *Mata Hari, a valódi történet (Mata Hari, la vraie histoire)* címmel. Ezt a filmet francia rendező, nevezetesen Alain Tasma (?–) jegyzi, míg a címszerepet ezúttal a holland Maruschka Detmersre (1962) osztották, aki sosem ódzkodott a merész jelenetektől. Ez a film a börtönben veszi kezdetét, de visszatekint 1916-ra és hangsúlyos benne az oroszok szerepe. Azt már csak óvatosan fűzöm hozzá az eddigiekhez, hogy a német Kelly Trump (Nicole Heyka) (1970–) főszereplésével felnőttfilm is készült Mata Hariról. Ez természetesen – műfajából adódóan – kizárólag a nyers szexualitásról szól, címe: *Mata Hari. The missing peace (Mata Hari. Az elveszett béke)*, 1998-ban készült, rendezte az olasz Mario Bianchi (1939–).

E filmográfia egyik érdekessége, hogy az érintett felek közül a franciák is, a németek is elkészítették a maguk változatait: egy másik, külön írás feladata lenne részletesebben vizsgálni azt, melyik alkotás, hogyan interpretálta a főszereplő alakját. Említést érdemel még az is, hogy számos más film is utal Mata Hari alakjára. Így a kultikus 007-es ügynökről szóló James Bond sorozat paródiájában, a *Casino Royale*-ban (1967) Joanna Pettet (1942–) alakította Bond lányát, Mata Bondot, aki történetesen Bond és Mata Hari szerelmének volt a gyümölcse... A *The Young Indiana Jones Chronicles (Az ifjú Indiana Jones kalandjai)* című sorozat

[27] Két német kémnőt is illettek ezzel a névvel (németül: Fräulein Doktor): Elsbeth Schragmüllert (1889–1934) és Annemarie Lessert (1886–1932). Előbbi kémtevékenysége valóban komoly károkat okozott a franciáknak, amelyek egy részét talán szintén Mata Harinak tulajdonították. Schragmüller azonban egyértelműen úgy foglalt állást, hogy Mata Hari teljesen alkalmatlan volt kémnek: „Sie war ein Versäger!" KRONSTEIN, 1985.

[28] MOLNAR GAL, 2002. 23.

[29] KRONSTEIN, 1985.

[30] MOLNÁR GAL, 2002. 23.

1993-ban készült 19. részében *(Paris, October 1916)* a fiatal Indy keveredik intim kalandba Mata Harival.

Ami Magyarországot illeti, ha nem is a filmek területén, de itthon is születtek Mata Harival foglalkozó alkotások: magyar nyelven már 1928-ban regény jelent meg róla a később ifjúsági íróként is ismertté váló Szántó György (1893–1961) tollából, némiképp talán meglepőnek ható módon az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában. Hogy az író jó érzékkel fogta meg a témát és nagyon is tudatosan vitte közönség elé, azt igazolják az egyik, ismeretlen szerzőjű recenzió mondatai. A K. D. monogram mögött rejtező bíráló így fogalmazott: „Kitűnően sikerült irodalmi hamispénz a »Mata Hari«, csillogása és vésete a nagy regény pénzverdéjére vall, de a csengése lépten-nyomon hamis."[31] A ma legismertebb hazai interpretáció azonban nem e kötet, hanem kétségkívül Hobo, alias Földes László (1945–) nevéhez fűződik, aki *Mata Hari* című számának (1982) refrénjével hozta be ismét a hazai köztudatba a kémnőt: „Mata Hari szeress belém!"

Zárszó gyanánt

Úgy fest tehát, hogy a történelem szereti a históriamondás szempontjából megragadni a gyönyörű nők borzongató eseteit, mint pl. Lucrezia Borgia vagy Báthory Erzsébet alakja. Nem egyszer merül fel a kérdés egy-egy neves hölgy kapcsán: szörnyeteg vagy áldozat? Ám nem a történelem szereti a mítoszokat, hanem a nagyközönség. John Ford (1894–1973), az autógyáros mutatott rá, hogy a legenda, a mítosz – természetéből adódóan – mindig színesebb, mint a valóság.[32] Egy személyiségében és fizikai valójában is izgalmas nő alakja pedig, ahogyan már fentebb oly sokszor utaltam rá, igencsak piacképes figura, kiváló filmalapanyag. Ráadásul Mata Hari egyszerre művelte a két, talán legősibb mesterséget (ahogy azt Feiszt György is írja az e kötetben olvasható tanulmányában), a szexualitás és a kémkedés ötvözete pedig kétséget kizáróan igen izgalmas kombináció. Alakja, majd emléke tehát könnyen került az érdeklődés középpontjába. A K. D. monogramú kritikus a Szántó-féle könyvről, de valójában az egész Mata Hari-mitológiáról helyesen alkotott véleményt, amikor így fogalmazott, rámutatván a népszerűség titkára: „Sokakat fog találni, akik elfogadják valódi gyanánt."[33]

Sajátos dolog viszont, hogy táncosnőként vélhetően ma már jóval kevésbé emlékeznének rá, ha nem kémként végzik ki: miközben nemhogy mesterkém nem volt, hanem ebbéli tevékenysége csupán próbálkozásnak hatott. Rajta kívül voltak még a kornak ünnepelt revücsillagai: legtöbbjük – eleinte diadalmasan

[31] K. D., 1931. 165. Bár az is tény, hogy Károly Sándor komoly irodalmi munkaként írt a könyvről: „Szántó György nem csatlakozott az izgalmat, erotikát, borzalmat és langyos szentimentalizmust hajszoló francia és német írókhoz." KÁROLY, 1929.

[32] MERKLIN, 2011. 15.

[33] K. D., 1931. 165.

ragyogó – pályaíve, ahogyan jöttek a fiatalabbak, gyorsan megtört, majd lehanyatlott, emlékezetük ködbe veszett. De Mata Harié nem: őt életben tartotta a pere és a kivégzése következtében megszülető legenda, a végzet asszonya, a mesterkém. Ehhez bizonnyal hozzájárult a számtalan, róla fennmaradt fotó is (ezekről már esett szó), amelyek tanúskodnak valódi szépségéről. Bár konkrétan nem tudjuk, megkockáztatható: azért is maradt fenn máig ennyi fénykép épp róla, mert azok nem „csupán" elkészültek a maguk idején (ahogy másokról is, akik színpadi pályán tevékenykedtek), de a kétes hírnévnek köszönhetően nagy számban fenn is maradtak és meg is őrződtek, hiszen értékessé, kuriozitássá váltak. Nem csak egy lenge öltözékben látható szép nő vonásait őrizték meg, hanem az erőszakos halált halt híres kémnőét is…

Végezetül – kesernyés ízű zárszóként – Kronstein Gábor szavait érdemes megfontolni, aki egy nagyon fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet. Arra mégpedig, hogy a táncosnő rosszul mérte fel a mozgásterét ott, ahol nála hatalmasabb erők irányították az eseményeket. Olyan területre merészkedett, amit nem ismert, nem is ismerhetett kellőképp. Végzete alapvetően ebből a tévedéséből fakadt, minden más ebből következett: „Mata Hari — mint sok más kalandor — hazardőr természet volt. Túlságosan bízott magában akkor is, amikor hozzá képest túl hatalmas erőkkel kezdett játszani. Ezek az erők végül is elsodorták. Abból viszont, aki a könnyelműen felidézett veszedelmek áldozata lesz, aligha válhat tragikus figura. Mata Hari halála így nélkülöz minden mélyebb tanulságot, legföljebb azon tűnődhetünk, milyen kevés értékkel beéri az utókor, ha mítoszt akar teremteni a maga kedvére."[34]

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Szakirodalom

BTF
2014 A Budapesti Tavaszi Fesztivál honlapja. http://www.btf.hu/btf2014/index.php?cat=1&page=1&p_id=57868&l=hu&utm_source=Google_Search&utm_medium=cpc&utm_campaign=Mata_Hari&gclid=CJrE7-2VkL0CFTTItAodd2gAcA [a hozzáférés ideje: 2014 márciusa]

ECO
2013 ECO, UMBERTO: *A legendás földek és helyek története.* Bp., 2013.

FIZIKER
2012 FIZIKER RÓBERT: Az örömszerző hírszerző: Mata Hari. A hajnal szeme. *Élet és Tudomány,* 2012. 23. sz. 713–715.

[34] KRONSTEIN, 1985.

GYÁNI
2010 GYÁNI GÁBOR: A történetírás újragondolása. GYÁNI GÁBOR: *Az elveszthető múlt.* Bp., 2010. 3–15.

HAHNER
2005 HAHNER PÉTER: Mata Hari. *Rubicon,* 2005. 9. sz. 51–53.
2010 HAHNER PÉTER: *100 történelmi tévhit, avagy amit biztosan tudsz a történelemről – és mind rosszul tudod.* Bp., 2010.

K. D.
1931 K. D.: Szántó György: Mata Hari. *Napkelet,* 1931. 2. sz. 165.

KÁROLY
1929 KÁROLY SÁNDOR: Mata Hari. *Korunk,* 1929. 3. sz. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00241/1929_03_4800.html [a hozzáférés ideje: 2014 márciusa]

KATONA
2013 KATONA CSABA: „Európa legérdekesebb hercegnője" – egy normaszegő nő a 19–20. század fordulóján. *Turul,* 2013. 3. sz. 100–107.

KICSI
2011 KICSI SÁNDOR ANDRÁS: Mata Hari utolsó szavai. *Ezredvég,* 2011. 8–9. sz. 95–95.

KÖVÉR
2011 KÖVÉR GYÖRGY: *A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.* Bp., 2011.

KRONSTEIN
1985 KRONSTEIN GYÖRGY: Mata Hari. *História,* 1985. 4. sz. 9–11.

MERKLIN
2011 MERKLIN TÍMEA: Szörnyeteg vagy áldozat? *Vas Népe,* 2011. július 23. 15.

MESTERHÁZI
2003 MESTERHÁZI MÁRTON: Mata Hari. *Liget,* 2003. 7. sz. 71–96.

MOLNÁR GÁL
2002 MOLNÁR GÁL PÉTER: Boldogtalan vég – Mata Hari és társnői. *Filmvilág,* 2002. 10. sz. 23–25.

MÜNKLER
2012 MÜNKLER, HERFRIED: *A németek és mítoszaik.* Bp., 2012.

SINDELYES
2001 SINDELYES DÓRA: Mata Hari perújrafelvétele: a meztelen igazság. *HVG,* 2001. 49. sz. 97–99. sz.

TAKÁCS
2007 TAKÁCS TIBOR: A források tere. *Élet és Irodalom,* 2007. 24. sz. 16.

TURNER
2007 TURNER, ALICE K.: *A pokol története.* Bp., 2007.

UJVÁRY
2011 *Történeti átértékelés – Hóman Bálint, a történész és a politikus.* Szerk.: UJVÁRY GÁBOR. Bp., 2011. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai, 3.).

ZUBRECZKI
2002 ZUBRECZKI JUDIT: A világ leghíresebb kémnője. *Múlt-kor.* http://mult-kor.hu/cikk.php?id=5583 [a hozzáférés ideje: 2014 márciusa]